

บทบาทของพระจันทร์ในอรรถกถาชาดก¹

THE ROLE OF THE MOON IN JĀTAKAṬṬHAKATHĀ

สุภัค มหาวาราก / SUPAK MAHAVARAKORN

ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

DEPARTMENT OF THAI AND ORIENTAL LANGUAGES, FACULTY OF HUMANITIES,
SRINAKHARINWIROT UNIVERSITY

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบทบาทของพระจันทร์ในอรรถกถาชาดกซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญในพุทธศาสนา ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาคืออรรถกถาชาดกจำนวน 89 เรื่องจากทั้งหมด 547 เรื่อง ผลการวิจัยพบว่าอรรถกถาชาดกจำนวน 89 เรื่องปรากฏบทบาทของพระจันทร์ 3 ลักษณะ ประการที่หนึ่งคือพระจันทร์มีบทบาทเป็นความเปรียบ พบในอรรถกถาชาดกจำนวน 58 เรื่อง มี 4 ลักษณะคือ พระจันทร์ปรากฏร่วมกับบราหฺมา พระจันทร์ปรากฏร่วมกับพระอาทิตย์ พระจันทร์ปรากฏร่วมกับท้องฟ้า และพระจันทร์ปรากฏโดยลำพัง อรรถกถาชาดกเปรียบพระจันทร์เป็นปัญญาของพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์ต้องผ่านการผจญกับกิเลสและอวิชชาต่างๆ จนกระทั่งบำเพ็ญบุญบารมีเต็มบริบูรณ์ ซึ่งเป็นการแสดงปัญญาที่ช่วยเหลือเกื้อกูลสัตว์โลก ประการที่สองคือ พระจันทร์มีบทบาทเป็นฉากของเรื่องปรากฏในอรรถกถาชาดกจำนวน 36 เรื่อง ได้แก่ การใช้พระจันทร์เป็นฉากในการประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนาและการใช้พระจันทร์เป็นฉากเพื่อสร้างบรรยากาศในเรื่อง การใช้พระจันทร์เป็นฉากทำให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครและเข้าใจในสาระสำคัญของตัวบทได้ดียิ่งขึ้น และประการที่สามคือ พระจันทร์มีบทบาทแสดงตำนานเรื่องกระต่ายบนดวงจันทร์ และตำนานเรื่องเทวดาคือพระจันทร์เทพบุตร ปรากฏในอรรถกถาชาดกจำนวน 7 เรื่อง บทบาทของพระจันทร์ในอรรถกถาชาดกทั้ง 3 ลักษณะมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงถึงกัน โดยมีนัยสื่อถึงแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก ซึ่งมีเนื้อหาแสดงพระจริยวัตรอันงดงามของพระโพธิสัตว์ที่เน้นการบำเพ็ญบารมีเพื่อข้ามพ้นสังสารวัฏ

คำสำคัญ : พระจันทร์ อรรถกถาชาดก

Abstract

This research aims to study the role of the moon in the Jataka-atthakatha. The data used in this study appeared in 89 out of 547 jatakas. The study reveals that in 89 stories and can be classified into 4 types: the moon, the moon co-occurred with the eclipse, the moon co-occurred with the sun, and the moon co-occurred with the sky. The moon is used to represent the wisdom of the bodhisatta and the Buddha. It demonstrates that the bodhisatta has to overcome all the defilements and ignorance in order to fulfill the perfection of wisdom with the aspiration to attain Buddhahood. The moon also becomes the setting in 36 stories. It appears as the main background setting of the story and as the venue of Buddhist ceremonies. The use of the moon as the setting helps to represent the emotions and feelings of the characters and to convey the message of the stories. In addition, in seven stories the myths of the rabbit in the moon and of the Canda Deva are told. These roles of the moon in the Jataka-atthakatha are related and convey the Buddhist concept of wisdom.

Keywords : The moon, the Jataka-atthakatha

¹ งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากเงินกองทุนส่งเสริมและพัฒนากิจการวิจัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประจำปี พ.ศ. 2554

บทนำ

อรรถกถาชาดกเป็นคัมภีร์อธิบายชาดกในนิบาตชาดก เรียกว่า “ชาตักกัฏฐกถา” เป็นการเล่าเรื่องพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีในชาติหนึ่งๆ ก่อนจะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีทั้งหมด 547 เรื่อง ปรากฏใช้ธรรมชาดกในการสื่อแนวคิดพุทธศาสนา ได้แก่ น้ำ [1] ไฟ ลม ดวงดาว ท้องฟ้า เป็นต้น รวมทั้งใช้พระจันทร์ในการสื่อแนวคิดพุทธศาสนา โดยเป็นฉากที่มีความสำคัญสัมพันธ์กับวันอุโบสถคือวันพระ ภาพพระจันทร์เต็มดวงลอยเด่นบนท้องฟ้ายังเป็นฉากสำคัญที่กระตุ้นให้มนุษย์หลงติดในกิเลส อรรถกถาชาดกยังปรากฏใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบในฐานะกลวิธีทางวรรณศิลป์เพื่อสื่อแนวคิดสำคัญของเรื่อง หมายถึงแสงสว่างที่ทำให้เกิดปัญญา ภาพพระจันทร์ปรากฏบนท้องฟ้ายามค่ำคืน ทอแสงสว่างแก่สรรพสิ่งเปรียบได้กับพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์ที่ทรงใช้ธรรมะขัดอวิชชาคือความมืดมิดไร้ปัญญาของมวลมนุษย์

นอกจากพระจันทร์จะเป็นฉากและความเปรียบที่สื่อแนวคิดพุทธศาสนาในอรรถกถาชาดกแล้ว พระจันทร์ยังมีบทบาทแสดงตำนานในพระพุทธศาสนา กล่าวคือเป็นพระจันทร์เทพบุตรที่สำคัญคือในอรรถกถาสสบัณฑิตชาดก กล่าวถึงเหตุที่มีภาพกระต่ายในพระจันทร์ ซึ่งทำให้เข้าใจความเป็นมาของตำนานเรื่องนี้เป็นอย่างดี

จะเห็นได้ว่าพระจันทร์ในอรรถกถาชาดกมีลักษณะโดดเด่นปรากฏหลายลักษณะโดยมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน การอ่านอรรถกถาชาดกจึงเป็นการรับรู้ความหมายการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ผ่านกลวิธีทางวรรณศิลป์เพื่อรับสรวรรคต วิเคราะห์และตีความ โดยอาศัยเรื่องราวจากเนื้อหาและกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก เป็นการรับรู้แนวคิดพุทธศาสนาจากตัวบทอรรถกถาชาดกเป็นสำคัญ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาบทบาทของพระจันทร์ในอรรถกถาชาดก ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญในพุทธศาสนา

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาบทบาทของพระจันทร์ในอรรถกถาชาดกจำนวน 547 เรื่อง จากพระสูตร และอรรถกถาแปล ขุททกนิกายชาดก เล่มที่ 55 ถึง 64 มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525 พิมพ์ครั้งที่ 4 พ.ศ. 2543

1. ความหมายและความสำคัญของพระจันทร์ในสังคมไทย

1.1 ความหมายและความสำคัญของพระจันทร์

พระจันทร์หมายถึงเทวดาองค์หนึ่ง ดวงเดือน ดาวเคราะห์ และชื่อวันที่ 2 ของสัปดาห์ ความหมายนี้สัมพันธ์กับความหมายทางศาสนาและตำนานซึ่งอธิบายว่าพระจันทร์มีหลากหลายบทบาท

ได้แก่ เป็นเทพเจ้า มีลักษณะคล้ายพระอาทิตย์ เป็นเทพเจ้าผู้ให้กำเนิดและให้ความเจริญงอกงาม [2]

ในทางวิทยาศาสตร์พระจันทร์ หรือดวงเดือนยังมีความสัมพันธ์กับปรากฏการณ์น้ำขึ้นน้ำลง ช้างขึ้น ช้างแรม นั่นคือพระจันทร์จะเต็มดวงหรือเป็นข้างขึ้นเมื่อเกิดปรากฏการณ์น้ำขึ้น ส่วนปรากฏการณ์น้ำลงสัมพันธ์กับการเกิดข้างแรม ใน อรรถกถาชาดกกล่าวถึงพระจันทร์ที่กระต่ายได้กระโดดเข้ากองไฟเพื่ออุทิศกายเป็นอาหารให้ท้าวสักกะ ท้าวสักกะจึงวาดรูปกระต่ายไว้บนดวงจันทร์เพื่อระลึกถึงความดีของกระต่าย

ในพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในชาดก พระจันทร์เป็นชื่อของเทวดาชื่อ “จันทิม” “จันทิมส” และ “จันท” และเป็นชื่อภูเขาคิมพานต์ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของกนิษฐ พระจันทร์ในชาดกที่รู้จักกันดีคือ สสบัณฑิตชาดก เนื้อเรื่องกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ครั้งเกิดเป็นกระต่ายชื่อสสบัณฑิตได้กระโดดเข้ากองไฟเพื่ออุทิศกายเป็นอาหารให้ท้าวสักกะ ท้าวสักกะจึงวาดรูปกระต่ายไว้บนดวงจันทร์เพื่อระลึกถึงความดีของกระต่าย

Dictionary of Pali Proper names ให้ความหมายคำว่า “Canda” ไว้ว่า หมายถึง “พระจันทร์ ซึ่งเป็นชื่อของเทวดา.” “พระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นกนิษฐในจันทกนิษฐชาดก” [4] “ภูเขาคิมพานต์ ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของกนิษฐ” และยังมีอธิบายถึง “จันทิมมา” “จันทิมส” “จันท” ไว้ดังนี้

1. จันทิมมา, จันทิมส, จันท, - ชื่อของเทวดาบุตรซึ่งมีวิมานคือพระจันทร์ (จันท) บ้างเรียกว่า จันทิมมา พระจันทร์และบังเกิดขึ้นในโลกด้วยความปรารถนาของเหล่าอภิสรรพรหมผู้เป็นสัตว์โลกพวกแรก ด้วยเหตุนี้ชื่อของ อมหากา กณทม ชาติวา วีย อุฏฐิติ, ตสมา จนโท โหตุ ตี) จันทิมมายังถือเป็นหนึ่งในจาดุมหาราชอีกด้วย ด้วยเหตุที่สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นนั้น นอกจากจันทแล้ว ยังมีเทวดาอื่นอาศัยอยู่ในพระจันทร์ด้วย ดังในพิพารโกลียชาดก พระสารีบุตรเกิดเป็นจันท ด้วยอาณิสสจากการถวายบิณฑบาตส่วนในสุทธาปิณฑชาดก เป็นพระโมคคัลลานะที่เกิดเป็นจันท พระจันทร์โคจรไปในอากาศและหยุดตามแต่บัญชาของจันทิมมา เล่ากันว่าครั้งหนึ่งเมื่อจันทิมมาถูกอสูรนิรทราหุครอบงำ จันทิมมาได้แปลงคาลาบูชาพระพุทธรูปเพื่อขอพึ่งพระบารมี พระพุทธรูปจึงขอให้อสูรนิรทราหุปล่อยจันทิมมาเสีย พระจันทิมสเทพซึ่งกล่าวกันว่าได้เข้าเฝ้าพระพุทธรูปอาจเป็นองค์เดียวกันกับจันทิมมา ผู้คนอาจอธิบายจากลูกจากพระจันทร์ในสสชาดก (ลำดับที่ 513) เล่าเรื่องแสดงเหตุที่ท้าวสักกะหรือพระอินทร์แต่มีรูปกระต่ายในพระจันทร์ว่าเป็นผลจากที่พระโพธิสัตว์ผู้เป็นกระต่ายได้สละชีวิตของตน รูปกระต่ายนี้จะดำรงอยู่ตลอดทุกปี [4]

พระจันทร์ยังมีความหมายทางความเชื่อในฐานะเป็นเทพที่ได้รับการยกย่อง ซึ่งมีลักษณะตรงข้ามกับพระอาทิตย์ “คนในสมัยนรปศุธรรมจำนวนมากเคารพบูชาดวงจันทร์มากกว่าดวงอาทิตย์ เหตุผลก็คือ ดวงจันทร์มีลักษณะเป็นมารดาผู้ให้แสงสว่างในเวลากลางคืน ซึ่งต้องการแสงสว่างมาขับไล่ความมืด ขณะที่ดวงอาทิตย์ส่องแสงเฉพาะตอนกลางวันเท่านั้น ความเชื่อแบบนี้แสดงถึงความคิดว่าแสงอาทิตย์กับแสงสว่างในเวลากลางวันไม่เหมือนกัน ซึ่งเป็น

ความคิดร่วมในกลุ่มชนสมัยดั้งเดิม เนื่องจากคนในสมัยนั้นมองเห็นภาพดวงอาทิตย์ว่าเป็นดวงกลมให้แสงสว่าง แต่ก็ไม่สามารถเอาชนะความมืดในตอนกลางคืนได้” [5]

ความเชื่อที่ว่าพระจันทร์เป็นเทพนั้นมาจากทางศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาที่ถือกำเนิดในประเทศอินเดียเช่นเดียวกับศาสนาพุทธ กำเนิดของพระจันทร์ที่เป็นที่รู้จักกันดีในสังคมไทยคือเรื่องกำเนิดพระจันทร์ในกูรมาวตาร เป็นเรื่องเกี่ยวกับการอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ (ที่รู้จักและเป็นที่ยอมรับอยู่ด้วยกัน 10 ปาง จึงเรียกกันว่านารายณ์ 10 ปาง) กล่าวถึงเรื่องการกวนเกษียรสมุทรของเทวดาและอสูรเพื่อให้ได้น้ำอมฤต ในคัมภีร์ปุราณะกล่าวถึงเหตุที่พระจันทร์มีข้างขึ้น ข้างแรมไว้ว่าพระจันทร์มีชายาถึง 27 องค์ ในบรรดา 27 องค์นี้พระจันทร์รักนางโรหิณีมาก เป็นเหตุให้ชายาทั้งหลายไปฟ้องบิดาคือพระทักษะ พระทักษะโกรธจึงสาปให้พระจันทร์เป็นหมันและเป็นผีในท้อง บรรดาชายาทั้งหลายสงสารพระจันทร์ จึงพากันวิ่งวอนพระทักษะ พระทักษะจึงผ่อนผันให้โรหิณีเกิดเป็นพิกุล เกิดเป็นพระจันทร์เต็มดวงและพระจันทร์แหว่ง (ตำนานนี้มีผู้เล่าตรงกัน ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาสุริยวงษ์ (สรวง ศรีเพ็ญ) และ ส.พลายน้อย)

พระจันทร์ยังเป็นหนึ่งในเทพพระเคราะห์ ซึ่งเป็นคติเรื่องทางดาราศาสตร์ในระบบสุริยจักรวาลที่ชาวฮินดูนับถือ เนื่องจากมีความเชื่อว่าเทพพระเคราะห์นี้มีความสัมพันธ์กับโชคชะตาของมนุษย์ เทพพระเคราะห์มีทั้งสิ้น 9 องค์ ได้แก่ พระอาทิตย์ พระจันทร์ พระอังคาร พระพุธ พระพฤหัสบดี พระศุกร์ พระเสาร์ และยังมีพระราหูและพระเกตุด้วย บางครั้งจึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า เทพพเคราะห์ นอกจากนี้ พระจันทร์ยังมีฐานะเป็นเทพผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ หรือที่เรียกกันว่า “พระอีสาน” อีกด้วย

ตำนานทางพราหมณ์ยังปรากฏเรื่องพระจันทร์เมื่อครั้งกวนน้ำอมฤต จนกลายเป็นตำนานเรื่องราหูอมจันทร์หรือจันทร์คราส ดังนี้

พระราหู พระจันทร์ และพระอาทิตย์ แต่เดิมเป็นมิตรกัน ต่อมาเมื่อเรื่องโกรธเคืองกันแต่ครั้งเทวดากวนน้ำอมฤต ครั้งนั้นเทวดาพยายามกีดกันไม่ให้พวกอสูรได้ดื่มน้ำอมฤต ราหูมีกำเนิดเป็นอสูรตระกูลแพศย์ ได้ปลอมตัวเป็นเทวดาเล็ดลอดเข้าไปดื่มน้ำอมฤต ได้สำเร็จ พระอาทิตย์ พระจันทร์ เป็นเทวดาอยู่ในที่ประชุมนั้น เห็นพระราหูปลอมเข้ามาดื่มน้ำอมฤตเช่นนั้นจึงทูลพระนารายณ์ให้ทรงทราบ พระนารายณ์กริ้วจึงเอาจักรขว้างถูกพระราหูขาดสองท่อนแต่ไม่ตาย ท่อนหัวเป็นพระราหูดังเดิม แต่ท่อนล่างกลายเป็นพระเกตุ สืบแต่นั้นมาพระราหูตั้งตัวเป็นศัตรูกับพระอาทิตย์และพระจันทร์เรื่อยมา โดยจะจับพระจันทร์และพระอาทิตย์กินหรืออมไว้เป็นการแค้นแค้น ถ้าอมพระจันทร์ เรียกว่า “จันทร์อุปราคา” หรือ “จันทร์คราส” ถ้าอมพระอาทิตย์ เรียกว่า “สุริยอุปราคา” หรือ “สุริยคราส” [6]

นอกจากนี้ ยังปรากฏเรื่องจันทร์คราสในนิทานพื้นบ้าน ดังนี้

สมัยหนึ่งเศรษฐีชื่อหัสติชัย มีบุตร 3 คน ครั้งหนึ่งบุตรทั้ง 3 ได้ทำบุญให้บิดา คนพี่เอาขันทองมาใส่บาตร บุตรคนรองใช้ขันเงิน

ส่วนคนสุดท้องแย่งขันทองขันเงินทั้งสองไม่ทัน จึงมีความโกรธเลยเอากระเบื้องมาใส่แทน พี่ชายคนที่หนึ่งอธิษฐานว่า ขอให้พระอาทิตย์ พี่ชายคนที่สองขอเป็นพระจันทร์ ส่วนน้องสุดท้องให้ตัวมีร่างกายใหญ่โต จะได้บดบังแสงพระอาทิตย์และแสงพระจันทร์ เมื่อทั้ง 3 คน ตายไปก็ไปเกิดเป็นดังอธิษฐาน โดยคนสุดท้องเกิดเป็นพระราหูคอยบังพระอาทิตย์และพระจันทร์อยู่เสมอ [6]

ปถม หงษ์สุวรรณ ศึกษาวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์ตำนานสุริยคราสและจันทร์คราสของชนชาติไท โดยวิเคราะห์ตำนานสุริยคราสและจันทร์คราสสำนวนของชนชาติไท ได้แก่ ไทพม่า ไทไตคง ไทใหญ่ ไทลื้อ ไทเขิน ไทยวน ไทยอีสาน ไทลาว ไทดำ ไทขาว ไทยภาคกลางและไทยภาคใต้ ผู้วิจัยใช้กรอบแนวคิดทางคติชนวิทยามาศึกษาโครงสร้างและเนื้อหาของตำนานสุริยคราสและจันทร์คราส ผลการวิจัยสามารถแยกแบบเรื่องได้ 4 แบบ ได้แก่ แบบเรื่องกบกินเดือน/ตะวัน เป็นคติความเชื่อดั้งเดิมของคนไทก่อนรับอิทธิพลทางพุทธศาสนา แบบเรื่องพี่น้องทะเลาะกันและไปเยี่ยมกัน ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา และแบบเรื่องราหูอมจันทร์อาทิตย์ เป็นแบบเรื่องในคติพราหมณ์-ฮินดู งานวิจัยเรื่องนี้ทำให้เห็นความคิดความเชื่อเรื่องพระอาทิตย์-พระจันทร์ที่ยังดำรงอยู่ในสังคมไทย [7]

พระจันทร์ยังมีความหมายทางสัญลักษณ์ที่น่าสนใจ ดังปรากฏใน Dictionary of Symbols ดังนี้

พระจันทร์เป็นสัญลักษณ์ของช่วงเวลาต่างๆ ในชีวิต... พระจันทร์ในลักษณะการต่างๆ ทั้งเต็มดวงและจันทร์เสี้ยว สื่อถึงเวลาที่ล่วงผ่านเวลาที่กำลังดำเนินไป ในความคิดของมนุษย์ พระจันทร์เป็นสัญลักษณ์ของการเปลี่ยนผ่านจากชีวิตสู่ความตาย และความตายสู่การเกิดใหม่...

พระจันทร์เป็นสัญลักษณ์ของความรู้ที่ได้มาด้วยการสงบนิ่งด้วยเหตุด้วยผล ที่ละขั้นทีละตอน... พระจันทร์เป็นสัญลักษณ์ของความรู้ที่ได้มาด้วยการครุ่นคิดพิจารณาอย่างลึกซึ้ง ด้วยหลักวิชา ความรู้ ความคิด และความรู้ที่ไตร่ตรองอย่างละเอียดรอบคอบ โดยนัยนี้พระจันทร์และนกเค้าจึงเป็นสัญลักษณ์ที่สัมพันธ์กัน นี่เป็นเหตุผลที่ว่าทำไมพระจันทร์จึงถือเป็น “หยิน” ส่วนพระอาทิตย์เป็น “หยาง” พระจันทร์เป็นน้ำ สัมพันธ์กับพระอาทิตย์ที่เป็นไฟ ความเย็นที่สัมพันธ์กับความร้อน ทิศเหนือและฤดูหนาวซึ่งตรงข้ามกับทิศใต้และฤดูร้อน...

พระจันทร์เป็นดังเมล็ดพันธุ์แห่งวัฏจักรชีวิต เป็นถ้วยบรรจุน้ำอมฤต...

เช่นเดียวกับโลกของชนชาติโบราณทางใต้ (อาหรับ ซาฮารา และเอธิโอเปีย) พระจันทร์เป็นเพศชายส่วนพระอาทิตย์เป็นเพศหญิง นี่เป็นเพราะในเวลากลางคืน อากาศเย็นและเงียบสงัด เป็นเวลาที่ที่ดีที่สุดที่พวกชนเผ่าเร่ร่อนจะเดินทางไปกับฝูงสัตว์ อูฐและกองคาราวาน พระจันทร์ยังเป็นเพศชายในความคิดของหลายชนชาติที่อาศัยตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งด้วยพระจันทร์ส่องแสงนำทางในยามค่ำคืน

ชาวพุทธเชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าประทับบำเพ็ญสมาธิ ได้ต้นมะเดื่อเป็นเวลา 28 วัน เท่ากับเวลาหนึ่งเดือนตามวงจรของ พระจันทร์เพ็ญ ก่อนที่พระพุทธรูปจะตรัสรู้และบรรลุพระนิพพาน

พระจันทร์เป็นที่มาของนิทานปรัมปรา ตำนาน และความเชื่อ วิถีปฏิบัติต่างๆ มากมาย ปรากฏเป็นเทวีไอซิส อิซตาร์ อาร์เทมิส ไดอานา หรือ Hecate และเป็นสัญลักษณ์สำคัญแห่งจักรวาล ในทุกวัฒนธรรม และทุกยุคสมัย ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึง ปัจจุบัน

ในนิทานปรัมปรา ตำนาน คติชน นิทานพื้นบ้าน และกวีนิพนธ์ต่างๆ พระจันทร์เป็นสัญลักษณ์ของเทวี เป็นพลังแห่งชีวิต อันทรงพลังที่แผ่อยู่ภายในปวงเทพแห่งความอุดมสมบูรณ์ของพืช และสัตว์ และผสมผสานอยู่ในการบูชาพระแม่ผู้ยิ่งใหญ่ [8]

1.2 พระจันทร์ในพระไตรปิฎก

ในพระสูตรต้นปิฎก ปรากฏพระสูตรเกี่ยวกับพระจันทร์ หลายพระสูตร โดยกล่าวถึงพระจันทร์ในลักษณะที่เป็นตำนาน เป็น เทวบุตรและเป็นความเปรียบ

พระจันทร์ในลักษณะที่เป็นตำนานแสดงเหตุของการเกิด จันทรุปราคา พบในจันทิมสูตรที่ 9 กล่าวถึงเหตุที่อสูรนิรราหู ปลอยจันทิมเทวบุตรว่าเป็นเพราะพระพุทธรูปเจ้า จันทิมเทวบุตรรำลึกถึง พระพุทธรูปเจ้าในภาวะค้ำขัน ขอให้พระพุทธรูปเจ้าเป็นที่พึ่ง อสูรนิรราหู ต้องปลอยจันทิมเทวบุตรเพราะเกรงว่าศีรษะจะแตกเจ็ดเสี่ยง และจะไม่มีความสุข [9]

การกล่าวถึงพระจันทร์ว่าเป็นเทวบุตร ปรากฏชื่อว่า จันทิมสเทวบุตร และจันทิมเทวบุตรในจันทิมสูตรที่ 1 กล่าวถึง การสนทนาระหว่างจันทิมสเทวบุตรกับพระพุทธรูปเจ้าเรื่องบุคคล ที่เข้าถึงมาน มีจิตเป็นสมาธิ มีปัญญา มีสติ ไม่ประมาท ละกิเลสได้ จักถึงความสวัสดิ [9]

ในจันทิมสูตรที่ 5 จันทิมเทวบุตรสนทนาร่วมกับ พระพุทธรูปเจ้าเรื่องการข้ามโอชะของบุคคลว่าจะต้องมีศีลสมบูรณ์ มีปัญญา มีใจตั้งมั่น ละเว้นจากกาม และมีความเพียร [9]

การกล่าวถึงพระจันทร์ในฐานะที่เป็นความเปรียบปรากฏ ในพระสูตรหลายพระสูตร เช่นใน จันทิมสูตร กล่าวเปรียบเทียบ ความสว่างของพระจันทร์ที่เป็นเลิศกว่าแสงสว่างของดวงดาว ทุกชนิด [10]

ในจันทิมสูตร พระพุทธรูปเจ้าตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยเปรียบเทียบภิกษุทั้งหลายให้เป็นดุจพระจันทร์ คือ “จงพราภกาย พราภจิตออก เป็นผู้ใหม่เป็นนิตย์ เป็นผู้ไม่เคยนอนในสกุลงทั้งหลาย เข้าไปสู่สกุลงเกิด” [11]

การใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบมักปรากฏคู่กับ พระอาทิตย์ เชื่อมโยงกับการทอแสงสว่างในเวลากลางคืนและกลางวัน ความเปรียบลักษณะนี้มักหมายถึงพระปัญญาของพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งเป็นผู้ค้นพบหลักธรรมคืออริยสัจ 4 เพื่อช่วยเหลือมวลมนุษย์ ดังตัวอย่างในสุริยปมาสูตรที่ 2 [10]

เรื่องพระจันทร์ที่เกี่ยวข้องกับกำเนิดโลกปรากฏใน พระสูตรต้นปิฎก อคคัญสูตร เมื่อหมุ่สัตว์กินวันดิน รัศมีเฉพาะตัว ก็จะหายไป พระจันทร์และพระอาทิตย์จึงปรากฏขึ้น แล้วจึงปรากฏ หมุ่ดาวนักษัตร กลางคืนและกลางวัน เดือนหนึ่ง กึ่งเดือนหนึ่ง ฤดู และปี ตามลำดับ [12]

พระพุทธรูปโสมเถระได้อธิบายขยายความเรื่องพระจันทร์ ในอคคัญสูตร เพื่อให้เข้าใจชัดเจนขึ้นใน อรรถกถาอคคัญสูตร ว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ไม่ปรากฏพร้อมกัน พระอาทิตย์เกิด ก่อนพระจันทร์ [12]

1.3 พระจันทร์ในคัมภีร์พุทธศาสนา

ในคัมภีร์พุทธศาสนาต่าง ๆ กล่าวถึงพระจันทร์ ดังนี้

จันทรสุริยคติที่ปณี กล่าวถึงคติการโคจร ขนาด ตำแหน่ง ลักษณะของพระจันทร์ และพระอาทิตย์ [13]

มิลินทปัญหา กล่าวถึงองค์แห่งพระจันทร์ 5 ประการ ในจักกวัตติวรรคที่ 3 [14]

ในไตรภูมิเอกสารจากหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส [15] กล่าวถึงกำเนิดของพระอาทิตย์ และพระจันทร์ว่าเกิดจาก มารดาเดียวกันแต่ต่างบิดา ทั้งบอกยามและวัน เดือน ปีเกิด ของพระอาทิตย์และพระจันทร์ [16]

คัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคณฐี เป็นคัมภีร์ที่กล่าวอย่าง ชัดเจนว่าพระจันทร์ขจัดความมืด โดยพรรณนารายละเอียด การส่องสว่างของพระจันทร์ ในปริจเจทที่ 4 จันทิมสุริยคติถา ว่าด้วย ทางโคจรของพระจันทร์และพระอาทิตย์ในทวีปทั้ง 4 ทำให้มีเวลา ไม่ตรงกัน เรื่องของพระจันทร์และพระอาทิตย์ที่โคจรไปใน 12 ราศี ทำให้เกิดเป็นวัน เดือน ปี และฤดูต่างๆ พระจันทร์มีคุณสมบัติ สำคัญคือการขจัดความมืด และมีความเย็น [17]

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงความไกลของการส่องสว่างว่า สามารถส่องแสงสว่างขจัดความมืดได้ 900,000 โยชน์ ส่องแสง สว่างพร้อมกันทีเดียว 3 ทวีป [17]

ไตรภูมิถา กล่าวถึงเรื่องพระจันทร์ไว้ในนมกัณฑ์ อวินิโครูป [18]

2. บทบาทของพระจันทร์ในอรรถกถาชาดก

จากการศึกษาอรรถกถาชาดก 547 เรื่อง ผู้วิจัยพบว่า มี อรรถกถาชาดกจำนวน 89 เรื่องที่กล่าวถึงพระจันทร์ โดยปรากฏ บทบาทของพระจันทร์ 3 ลักษณะ แม้จะมีนัยสำคัญแตกต่างกัน แต่ ก็มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงถึงกัน ที่สำคัญคือบทบาทของพระจันทร์ ในอรรถกถาชาดกทั้ง 3 ประการนั้นยังสืบทอดความคิดสำคัญ และมีบทบาทในสังคมไทยปัจจุบัน ได้แก่ พระจันทร์มีบทบาทเป็น ความเปรียบ พระจันทร์มีบทบาทเป็นฉากของเรื่องและพระจันทร์ มีบทบาทเป็นตำนาน

2.1 พระจันทร์มีบทบาทเป็นความเปรียบ

การใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาอย่างเด่นชัด หมายถึงแสงสว่างที่ทำให้เกิดปัญญา พระจันทร์ปรากฏในท้องฟ้ายามค่ำคืน ทอแสงสว่างแก่สรรพสัตว์ เปรียบเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า หรือพระโพธิสัตว์ที่ใช้อธรรมะจัดอวิชชาคือความมืดมิด ไร้ปัญญาของมวลมนุษย์ การใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบในอรรถกถาชาดกมี 58 เรื่อง ปรากฏ 4 ลักษณะ ได้แก่ พระจันทร์ปรากฏร่วมกับราหู พระจันทร์ปรากฏร่วมกับพระอาทิตย์ พระจันทร์ปรากฏร่วมกับท้องฟ้า และพระจันทร์ปรากฏโดยลำพัง การใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบแสดงถึงปัญญา

2.1.1. พระจันทร์ปรากฏร่วมกับราหู

พระจันทร์ปรากฏร่วมกับราหูหรือจันทร์ปราคา คือเงาโลกเข้าไปปรากฏที่ดวงจันทร์ ขณะเมื่อดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์อยู่ตรงกันข้ามโดยมีโลกอยู่ระหว่างกลาง เมื่อใดที่ราหูอมจันทร์จะทำให้พระจันทร์ซึ่งปกติทอแสงสว่างเหลือความสว่างเพียงน้อยนิด ความมืดจะค่อยๆ แทนที่ความสว่าง ในอรรถกถาชาดกมักกล่าวถึงพระจันทร์เมื่อปรากฏร่วมกับราหูว่า พระจันทร์ตกอยู่ในอำนาจของราหู ราหูจับพระจันทร์ ความหมายนี้ใช้เมื่อมนุษย์กำลังเผชิญความทุกข์โศกหรืออยู่ในสถานการณ์เลวร้าย ส่วนใหญ่จะใช้เพื่อเปรียบเทียบว่าพระโพธิสัตว์คือพระจันทร์ ราหูซึ่งดำมืดคือกิเลส ดังปรากฏในอรรถกถาชาดก 11 เรื่อง การกล่าวถึงพระจันทร์ถูกราหูจับ แสดงถึงการที่ผู้มีปัญญาดตกอยู่ในอำนาจของกิเลสซึ่งในที่นี้หมายถึงสตรี ปรากฏใน อรรถกถาอุทตถชาดก ความเปรียบลักษณะนี้ปรากฏในอรรถกถาเวสสันดรชาดก เมื่อพระเวสสันดรทรงบำเพ็ญบุตรทาน แม้พระองค์จะทรงตระหนักว่า “พระสัพพัญญุตญาณย่อมเป็นที่รักยิ่งกว่าบุตรและบุตรผู้เป็นที่รักกว่าร้อยเท่าพันเท่าแสนเท่า” แต่เมื่อชุกขกบิเญตพระโอรสและพระธิดาแล้วพาตัวหลักไป พระเวสสันดรทรงหวนไหวและทุกข์โศกยิ่งนัก

กาลนั้น ความเศร้าโศกมีกำลังเพราะปรารถนาพระโอรสพระธิดา ได้เกิดขึ้นแก่พระมหาสัตว์ พระหทัยมังสะของพระมหาสัตว์ได้เป็นของร้อน พระองค์ทรงหวนไหวด้วยความเศร้าโศก ดุจช้างพลายตกมันถูกไกรสรราชสีห์จับและดุจดวงจันทร์เข้าไปในปากแห่งราหู ไม่สามารถจะดำรงอยู่ได้ด้วยภาวะของพระองค์ มีพระเนตรมองไปด้วยพระอัสสุชล เสด็จเข้าบรรณศาลาทรงปริเทวนาการอย่างน่าสงสาร. [19]

พระเวสสันดรทรงเป็นผู้มีปัญญาเปรียบดังดวงจันทร์ ทอแสงสว่างแก่สัตว์โลก ทรงมีพระหทัยมุ่งมั่นจะช่วยเหลือสัตว์โลก ขณะนี้ความรักบุตรทำให้ทรงทุกข์โศก ความทุกข์เพราะรักเป็นกิเลสเปรียบดังราหู ซึ่งกำลังกลืนกินดวงจันทร์ ทำให้ดวงจันทร์มัวหมองริบหรี่ การเปรียบเทียบให้เห็นว่าพระหทัยของพระเวสสันดรทรงหวนไหว “ดุจดวงจันทร์เข้าไปในปากแห่งราหู” จึงทำให้เห็นภาพแสงสว่างของดวงจันทร์กำลังถูกความมืดของราหูค่อยๆ กลืนกิน แสงสว่างกำลังจะกลายเป็นความมืด เช่นเดียวกับจิตที่มุ่งมั่นพระโพธิญาณค่อยๆ ถูกความเสนหาบุตรครอบงำทำให้เกิดทุกข์ แต่ในที่สุดพระเวสสันดรก็ “กลับหวนคิดได้” และทรงอธิษฐานจิตมั่น

นอกจากจะเปรียบเทียบให้เห็นว่าพระจันทร์ถูกราหูจับ อรรถกถาชาดกยังเปรียบเทียบให้เห็นในลำดับต่อไปว่าเมื่อดวงจันทร์ถูกราหูจับได้แล้วยังสามารถพ้นออกมาจากปากราหูได้ เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะอาณาภาพแห่งพระธรรมดังใน อรรถกถาปัญจวราชาดก ว่าด้วยการบรรลุธรรมอันเกษม ในชาดกเรื่องนี้พระโพธิสัตว์เกิดเป็นปัญจวราภุมารโอรสแห่งกรุงพาราณสี ทรงเดินทางไปศึกษา ศิลปะ ณ ตักสิลานคร แคว้นคันธาระ เมื่อสำเร็จแล้วจึงเดินทางกลับบ้านเมืองซึ่งต้องผ่านตำบลที่มียักษ์ดุร้ายชื่อสิเลสโลมะสิงอยู่ พระโพธิสัตว์ทรงไม่กลัวตาย กล่าวให้ยักษ์กลัวและปล่อยพระองค์

...พ่อมานพ ท่านเป็นบุรุษสี่หะ. เราจักไม่กินเนื้อของท่านละ ท่านพ้นจากเงื้อมมือของเรา เหมือนดวงจันทร์พ้นจากปากราหู เชิญท่านไปเถิด มวลญาติมิตรจะได้ดีใจ. [20]

การรอดพ้นจากยักษ์กินคนจึงเปรียบได้กับ “เหมือนดวงจันทร์พ้นจากปากราหู” คือปราศจากความทุกข์โศก พ้นจากหายนะ อันเกิดจากความไม่กลัว ไม่ครั่นคร้ามอุปสรรคใดๆ ลักษณะเช่นนี้พบใน อรรถกถาชัยกสิชาดก ซึ่งมีเนื้อเรื่องคล้าย อรรถกถาปัญจวราชาดก

การใช้ความเปรียบพระจันทร์ปรากฏร่วมกับราหูแสดงให้เห็นว่าแม้ผู้มีปัญญาเช่นพระโพธิสัตว์ก็ต้องเผชิญกับกิเลสซึ่งก็คือราหูที่ดำมืดในลักษณะต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสตรี ความรัก ความกลัว และความทุกข์ แสงสว่างของพระจันทร์เปรียบได้กับปัญญาของพระโพธิสัตว์ที่ยังรู้ว่าทุกข์คืออะไร เหตุแห่งทุกข์นั้นคืออะไร แล้วใช้ปัญญานั้นดับทุกข์

2.1.2 พระจันทร์ปรากฏร่วมกับพระอาทิตย์

พระจันทร์กับพระอาทิตย์ปรากฏอยู่บนท้องฟ้าส่องแสงสว่างแก่สัตว์โลก พระจันทร์ส่องแสงยามค่ำคืน พระอาทิตย์ส่องสว่างในเวลากลางวัน ทั้งพระจันทร์กับพระอาทิตย์จึงให้แสงสว่างแก่สัตว์โลก อรรถกถาชาดกกล่าวถึงพระจันทร์ปรากฏร่วมกับพระอาทิตย์ในความหมายว่า การมีธรรมส่องสว่างไปรอบทิศ พบในอรรถกถาชาดก 15 เรื่อง ในอรรถกถาสันนกะชาดก พระโพธิสัตว์ถือกำเนิดในตระกูลพราหมณ์ชื่อว่าเสนกกุมาร ทรงเป็นผู้มีปัญญายิ่งนัก

...เขาเติบโตแล้วได้เรียนศิลปะทุกชนิดในเมืองตักกศิลา จบแล้วก็กลับเมืองพาราณสี ได้เป็นอำมาตย์ผู้ถวายอภินันทน์ พระเจ้ามัทวะ ท่านถูกคนทั้งหลายเรียกว่า เสนกบัณฑิต รุ่งโรจน์ทั่วทั้งนคร เหมือนดวงจันทร์และดวงอาทิตย์. [21]

การเปรียบว่าเสนกบัณฑิต “รุ่งโรจน์ทั่วทั้งนคร เหมือนดวงจันทร์และดวงอาทิตย์” แสดงว่าเสนกบัณฑิตเป็นผู้มีปัญญาเป็นที่ทราบของประชาชนทั้งนครพาราณสี ทรงเป็นผู้ฉลาดในธรรมแก้ปัญหาทั้งปวงได้ พระเกียรติคุณของพระองค์จึงส่องสว่างแก่คนทั่วทิศ ทรงใช้ปัญญาแก้ปัญหาให้ทุกคนซึ่งเป็นการช่วยเหลือผู้อื่นให้คลายทุกข์ เปรียบเหมือนกับแสงจันทร์และแสงอาทิตย์ส่องสว่างไปทั่วทั้งพระนคร

การเปรียบว่าแสงสว่างของปัญญาดุจดังแสงพระจันทร์และพระอาทิตย์ ปรากฏใน อรรถกถาสรังกชาดก พระโพธิสัตว์สรังกคกับปัญหาของท้าวสักกะ

...อนุสิธดาบสกล่าวว่า ชื่อว่า การคือการวิชันาปัญหานี้ ย่อมมาถึงบุรุษผู้มีปัญญาอันเจริญ นั่นเป็นสภาวะธรรมในหมู่มนุษย์ เพราะฉะนั้น ท่านโปรดแก้ปัญหของท้าวเทวราชทำให้ปรากฏ เหมือนยังดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ให้ตั้งขึ้นพันดวงฉะนั้น [22]

อนุสิธดาบสกล่าวสรรเสริญปัญญาของสรภังคดาบส เพราะเป็นผู้ “เจริญด้วยปัญญา” การแก้ปัญหของท้าวสักกะในครั้งนี้จึงเป็นการแสดงปัญญาซึ่งให้แสงสว่างแก่ผู้มีมืดมิด “เหมือนยังดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ให้ตั้งขึ้นพันดวงฉะนั้น” แสงของพระจันทร์ และพระอาทิตย์แม้เพียงดวงเดียวยังส่องกระจ่างทั่วทิศ หากมีถึง 1,000 ดวง ย่อมมีรัศมีเจิดจ้ายิ่ง เปรียบได้กับปัญญาอันเลิศของ พระโพธิสัตว์ซึ่งยากจะมีผู้ใดเทียบ

การใช้ความเปรียบพระจันทร์ร่วมกับพระอาทิตย์แสดง ถึงปัญญาของพระโพธิสัตว์ที่ยังประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นแสงสว่างใน ธรรมะที่มีเพื่อคลายทุกข์แก่ผู้อื่น

2.1.3 พระจันทร์ปรากฏร่วมกับท้องฟ้า

ในยามค่ำคืนพระจันทร์ปรากฏในท้องฟ้าทอแสงสว่าง ส่องไปทั่วทิศที่มีมืดมิด ภาพพระจันทร์เต็มดวง ทอแสงกระจ่างตา เป็นภาพที่งดงาม มีพื้นฟ้ามืดมิดเป็นพื้นหลังทำให้พระจันทร์ เหมือนลอยอยู่บนพื้นน้ำ ความเย็นและความสว่างไสวของ พระจันทร์ยามค่ำคืนจึงเปรียบได้กับแสงแห่งพระธรรม หรือปัญญา ของพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ หรือพระสงฆ์ซึ่งส่องแสงคือช่วยเหลือ ผู้ที่อับจนปัญญา ช่วยคลายความเดือดร้อนของผู้ที่มีความทุกข์ ความเปรียบที่กล่าวถึงพระจันทร์ปรากฏร่วมกับท้องฟ้ามีใน อรรถกถาชาดก 8 เรื่อง การใช้พระจันทร์เต็มดวงปรากฏบนท้องฟ้า มักแสดงถึงปัญญาซึ่งเกิดจากการฟังธรรม เป็นแสงสว่างของปัญญา ซึ่งเกิดแก่พระสงฆ์เมื่อได้ฟังพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม หรือปัญญาของพระโพธิสัตว์ในการแก้ปัญหาต่างๆ ดังตัวอย่างจาก อรรถกถา นิโครธมิตชาดก

...กุมารกัสสปนั้นบวชในสำนักของพระศาสดา พอมีอายุ 20 ปีบริบูรณ์ก็ได้อุปสมบท เมื่อกาลเวลาล่วงไป ได้เป็นผู้กล่าวธรรมอันวิจิตร ในบรรดาพระธรรมกถึกทั้งหลาย ลำดับนั้น พระศาสดาทรงตั้งพระกุมารกัสสปนั้นไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ ด้วยพระดำรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กุมารกัสสปนี้ เป็นเลิศแห่งสาวกทั้งหลายของเรา ผู้กล่าวธรรมอันวิจิตร ภายหลังพระกุมารกัสสปนั้น บรรลุพระอรหัต ในเพราะวัมมิกสูตร แม้ภิกษุณีผู้เป็นมารดาของ พระกุมารกัสสปนั้น เห็นแจ้งแล้วบรรลุพระอรหัต พระกุมารกัสสปเถระ ปรากฏในพระพุทธศาสนา ประดุจพระจันทร์เพ็ญในท่ามกลางท้องฟ้า ฉะนั้น. [20]

พระกุมารกัสสปเถระเป็นผู้มีปัญญาเลิศ ได้บวชเรียน ในสำนักพระศาสดา ภายหลังบรรลุพระอรหัต พระเกียรติคุณ ด้านปัญญาของพระกุมารกัสสปเถระ “ประดุจพระจันทร์เพ็ญใน ท่ามกลางท้องฟ้าฉะนั้น” พระจันทร์เต็มดวงสว่างสุกใส ไม่มีความ มืดติดอยู่แม้แต่น้อย เปรียบได้กับปัญญาของพระกุมารกัสสปเถระ ที่เป็นเลิศ ไม่มีอวิชชาแผ้วพาน บรรลุพระอรหัต สามารถช่วยเหลือ สัตว์โลก

ในอรรถกถาอิลลีสชาดก เศรษฐีมัจฉริโกสยะเป็นผู้ตระหนี่ ยิ่งนัก วันหนึ่งต้องการกินขนมเบื้องผสมกุ่มมาสแต่ไม่บอกใคร เพราะเกรงว่าต้องให้ผู้อื่นด้วย ครั้นนานเข้าก็เจ็บป่วย เศรษฐีจึงให้ ภรรยาทำอุปกรณ์ทำขนมไปทอดยังปราสาทชั้นที่ 7 แล้วปิดประตู เพราะไม่ต้องการแบ่งให้ใคร พระศาสดาทรงทราบเหตุนี้จึงให้พระ โมคคัลลานะไปทรมานเศรษฐีทำให้หมดพยศ พระโมคคัลลานะ แสดงตนยืนอยู่ในอากาศตรงช่องหน้าต่าง เศรษฐีโกรธยิ่งนัก แต่ต้องให้ภรรยาทอดขนมขึ้นเล็กลง แก่พระเถระ แต่ขนมกลับมี ขนาดใหญ่และเกาะติดกันทุกชั้น เมื่อไม่อาจแยกขนมออกจากกันได้ จึงหมดความอยากแล้วถวายแก่ภิกษุทั้งหลายทั้งกระเช้า พระโมคคัลลานะ จึงแสดงธรรมแก่คนทั้งสอง

พระเถระเจ้าเมื่อแสดงธรรมแก่คนทั้งสอง ก็กล่าวถึงคุณ ของพระรัตนตรัย 3 แล้วชี้แจงผลของการให้ทานเป็นต้น ว่าทาน ที่บุคคลให้แล้วมีผล การบูชาผู้มีผลแจ่มแจ้งประดุจแสดงให้เห็น ดวงจันทร์วันเพ็ญ บนพื้นนภาภาค ฉะนั้น. [20]

การแสดงธรรมเรื่องการให้ทานมีผลทำให้เศรษฐี และภรรยาเข้าใจธรรมะข้อนี้ “แจ่มแจ้งประดุจแสดงให้เห็น ดวงจันทร์วันเพ็ญบนพื้นนภาภาคฉะนั้น” กล่าวคือในกาลต่อมา เศรษฐีกลับเลื่อมใสศรัทธาในการทำทาน ดังนั้นการที่เศรษฐีตระหนี่ ก็เป็นเพราะความไม่รู้ เปรียบได้กับท้องฟ้ายามค่ำคืนที่มีมืดมิด ไม่มี แสงสว่างใดๆ พระโมคคัลลานะเป็นผู้แสดงธรรมทำให้เศรษฐีเข้าใจ อย่างแจ่มแจ้งถึงผลของการให้ทาน แสงแห่งพระธรรมจึงสว่างไสว เปรียบดังแสงพระจันทร์เต็มดวงบนท้องฟ้ายามค่ำคืน

การเปรียบพระจันทร์วันเพ็ญลอยเด่นกลางท้องฟ้า เพื่อแสดงถึงปัญญาของพระโพธิสัตว์ พบใน อรรถกถาหมากาชาดก ตอนที่พระมหาชนกเสด็จถึงมิลินทร มีพิธีปล่อยมุสสธกเพื่อหา พระราชา เหล่าอำมาตย์กราบทูลเชิญพระมหาชนกครองราชสมบัติ และให้พระมหาชนกทรงแก้ปัญหาของพระเจ้าโปลชนกราช

...พระมหาสัตว์ตรัสถามว่า ปัญหาอะไรๆ เกี่ยวกับ ชุมทรัพย์นั้น มีอยู่หรือไม่ เมื่อพวกอำมาตย์กราบทูลเกี่ยวกับ ชุมทรัพย์ว่า มีชุมทรัพย์ที่ดวงอาทิตย์ขึ้น เป็นต้น พอพระองค์ ได้ทรงสดับปัญหานั้นแล้ว เนื้อความก็ปรากฏเหมือนดวงจันทร์ใน วันเพ็ญลอยเด่นอยู่ ณ ท้องฟ้า ฉะนั้น [23]

เมื่อพระมหาชนกทรงสดับปัญหาที่ทราบคำตอบทันที การเปรียบว่า “เนื้อความก็ปรากฏเหมือนดวงจันทร์ในวันเพ็ญลอย เด่นอยู่ ณ ท้องฟ้า” หมายถึงทรงมีปัญญาเต็มเปี่ยมรู้ชัดว่าคำตอบคืออะไร ดวงจันทร์วันเพ็ญจึงหมายถึงพระปัญญาเต็มบริบูรณ์ ของพระโพธิสัตว์ปรากฏโดดเด่นเหนือความมืดบอดทางปัญญาคือความมืดของท้องฟ้ายามค่ำคืน ผู้มีปัญญาเช่นนี้จึงมีเพียง พระมหาชนกเพราะไม่มีผู้ใดตอบคำถามนี้ได้เลย ลักษณะเช่นนี้ ปรากฏใน อรรถกถาหมากาชาดก เมื่อจะแสดงปัญญาของมโหสถ

ท้องฟ้ายามค่ำคืนคือความมืดเปรียบได้กับอวิชชา คือความไม่รู้ พระจันทร์เปรียบได้กับปัญญาที่ส่องสว่างขจัดความมืด ทั้งปวง อรรถกถาชาดกใช้ความเปรียบนี้เพื่อแสดงปัญญาที่เกิดจาก การฟังธรรม และปัญญาของพระโพธิสัตว์ที่อยู่เหนือความไม่รู้ทั้งปวง

2.1.4 พระจันทร์ปรากฏโดยลำพัง

การเปรียบโดยกล่าวถึงพระจันทร์เพียงอย่างเดียว มักเสนอภาพพระจันทร์เต็มดวงโดยเปรียบกับพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า หรือพระโพธิสัตว์ และเปรียบกับปัญญาหรือพระเกียรติคุณของพระโพธิสัตว์ ดังในอรรถกถาชาดก 28 เรื่อง การเปรียบว่าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าหรือ พระโพธิสัตว์ดวงดงามดังดวงจันทร์วันเพ็ญ ปรากฏในอรรถกถาทุตยปลายิชาดก และอรรถกถา มหาสุตโสมชาดก

...ปริพาชกเห็นพระรูปของพระศพลมมีส่วนสดงามดังรูปพรหม. พระพักตร์มีสิริฉายดังจันทร์เพ็ญ และพระนลาฏดังแผ่นทองคำ [24]

ในอดีตกาล พระราชาทรงพระนามว่าโกธิยะ เสวยราชสมบัติโดยธรรมในพระนครอินทปัต แคว้นกุรุ ในกาลนั้นพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเสด็จอุบัติในพระครรภ์ของพระอัครมเหสีแห่งพระเจ้าโกธิยะนั้น ก็เพราะพระราชาภูมรนั้นมีพระพักตร์ดังดวงจันทร์ และมีนิสัยชอบในการศึกษา ชนทั้งหลายจึงพากันเรียกเธอว่าสุตโสม [25]

การเปรียบเช่นนี้เพื่อแสดงว่าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ดวงดงาม เป็นความงามที่ เติบโตด้วยพระสติปัญญา พระจันทร์วันเพ็ญสวยงามบริสุทธิ์ ปราศจากมลทินและความมัวหมองทั้งปวง ทอแสงสว่างเป็นหนทางแก่ผู้มีตมิตตแสงจันทร์เย็นนวลตา เปรียบได้กับความงามของพระพุทธเจ้าหรือ พระโพธิสัตว์ซึ่งเติบโตด้วยปัญญาบริสุทธิ์ปราศจากกิเลส และมีพระเมตตาปรารถนาจะช่วยเหลือสัตว์โลก การเปรียบเช่นนี้ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา

แสงสว่างผุดผ่องของพระจันทร์ยังใช้เปรียบกับพระเกียรติคุณ และพระปัญญาของพระโพธิสัตว์ หรือผู้ประกอบกรรมดี ดังในอรรถกถาเตสกุณชาดก ว่าด้วยนกตอบปัญหาพระราชา

ส่วนคนบางคน ยังลบล้างการให้เกิดขึ้นแล้ว ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท กระทำกรรมอันงาม ยศของบุคคลนั้นย่อมเจริญเหมือนพระจันทร์ในศุกลักษ์ ณะนั้น [22]

ชาดกเรื่องนี้กล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตไม่มีพระราชโอรสวันหนึ่งเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ทอดพระเนตรเห็นรังนกก็เกิดเสน่หาจึงนำไขนก 3 ฟองไปเลี้ยงดูเป็นบุตร ได้แก่นกสูกตัวผู้ชื่อเวสสันดร นกสาลิกาตัวเมียชื่อว่ากุนทลีนี และนกแขกเต้าตัวผู้ชื่อว่า ชัมพูกะ พระราชาทรงรักโอรสและธิดายิ่งนักทำให้เหล่าอำมาตย์หมั่นแคลน เมื่อพระองค์ทรงทราบจึงให้นกทั้ง 3 ตัวตอบปัญหาเพื่อแสดงปัญญา นกสาลิกาตอบปัญหาหาธรรมชาติเกี่ยวกับกิจอันประเสริฐที่ผู้ครอบครองราชสมบัติพึงปฏิบัติ โดยแสดงให้เห็นว่าพระราชาควรเป็นผู้ไม่ประมาท กล่าวคือทรงประกอบกรรมอันงาม ดำรงราชสมบัติโดยธรรมเพื่อรักษาไว้ซึ่งพระเกียรติยศ “เหมือนพระจันทร์ในศุกลักษ์” การเปรียบเกียรติยศของพระราชาผู้ดำรงอยู่ในธรรมกับพระจันทร์เวลาข้างขึ้น จึงแสดงถึงพระเกียรติยศซึ่งผู้คนสรรเสริญกล่าวขานถึง อันเป็นสิ่งที่ใฝ่หา

การใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบในอรรถกถาชาดก ทำให้เห็นภาพพระจันทร์ลอยเด่นในท้องฟ้ายามค่ำคืน พระจันทร์ทอแสงสว่างสรรพสิ่งยามมืดมิด เปรียบได้กับพระปัญญาบารมีของพระพุทธเจ้า หรือพระโพธิสัตว์ที่ใช้พระธรรมจัดอวิชชาคือความมืดมิดของสรรพสัตว์

2.2 พระจันทร์มีบทบาทเป็นฉากของเรื่อง

อรรถกถาชาดกใช้พระจันทร์เป็นฉากเพื่อแสดงบรรยากาศในเรื่อง และนำเสนอเหตุการณ์สำคัญในเรื่อง ทำให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร และเข้าใจสาระสำคัญของตัวบทได้ดียิ่งขึ้น การใช้พระจันทร์เป็นฉากมี 2 ลักษณะ ได้แก่ การใช้พระจันทร์เป็นฉากในการประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนา และการใช้พระจันทร์เป็นฉากเพื่อสร้างบรรยากาศในเรื่อง ปรากฏในอรรถกถาชาดก 36 เรื่อง

2.2.1 การใช้พระจันทร์เป็นฉากในการประกอบพิธีกรรม

ทางพุทธศาสนา

ในอรรถกถาชาดกกล่าวถึงการทำทาน การรักษาศีล และการฟังธรรมว่าส่วนใหญ่มักเกิดขึ้นในคืนพระจันทร์เต็มดวง ตัวละครที่ประกอบพิธีกรรมเหล่านี้มีทั้งพระโพธิสัตว์และตัวละครอื่นๆ อรรถกถาชาดกที่ใช้พระจันทร์เป็นฉากในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนามีจำนวน 24 เรื่อง พิธีกรรมทางศาสนาที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกมากที่สุดคือ “การสมาทานอุโบสถ” พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายความหมายของ “อุโบสถ” ไว้ 4 ความหมายได้แก่

1. การสวดปาฏิโมกข์ของพระสงฆ์ทุกทั้งเดือน เป็นเครื่องชักจูงตรวจสอบความบริสุทธิ์ทางวินัยของพระสงฆ์ และแสดงถึงความพร้อมเพรียงของพระสงฆ์ เป็นสังฆกรรมที่ต้องทำเป็นประจำสม่ำเสมอและมีกำหนดเวลาที่แน่นอน มีชื่อเรียกย่อยหลายอย่าง ได้แก่ สังฆอุโบสถ คนอุโบสถหรือปาริสุทธอุโบสถ ปุคคอุโบสถ หรืออิฐฐานอุโบสถ ปันณรลิก และสามัคคีอุโบสถ
2. การอยู่จำรักษาศีล 8 มี 3 ประเภท ได้แก่ ปกติอุโบสถ ปฏิชาครอุโบสถ และปาฏิหาริยอุโบสถ
3. วันอุโบสถสำหรับพระสงฆ์ คือ วันจันทร์เพ็ญ และวันจันทร์ดับ สำหรับคฤหัสถ์ คือวันพระ ได้แก่ วันขึ้นและแรม 8 ค่ำ วันจันทร์เพ็ญ และวันจันทร์ดับ
4. สถานที่สงฆ์ทำสังฆกรรม เรียกตามศัพท์ว่า อุโปสถาคาร หรืออุโปสถคະ ไทยเรียกว่าโบสถ์ [26]

ส่วน “อุโบสถศีล” หมายถึง “ศีลที่รักษาเป็นอุโบสถ หรือศีลที่รักษาในวันอุโบสถ ได้แก่ ศีล 8 ที่อุบาสกอุบาสิกาสมาทานรักษาก่อนการจำศีลในวันพระ คือขึ้นและแรม 8 ค่ำ 15 ค่ำ (แรม 14 ค่ำในเดือนขาด)” [26]

ในหนังสืออุโบสถศีลกลา พระราชพนพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการอธิบายศัพท์คำว่า “อุโบสถ” ไว้เช่นกัน ดังนั้นคำว่า “อุโบสถ” จึงมีหลายความหมายได้แก่

อุโบสถกรรมแห่งสงฆ์ ศิล 8 ที่คฤหบดีรักษา อุโบสถกรรมของบุคคลภายนอกพระพุทธรูปศาสนา ชื่อช้างสีทอง และหมายถึงธรรมที่บุคคลพึงอาศัย

ในอรรถกถาชาดกเมื่อกล่าวถึงวันพระจันทร์เต็มดวงมักแสดงว่าเป็นวันอุโบสถ ตัวละครสำคัญคือ พระโพธิสัตว์ทรงรักษาอุโบสถ ตัวอย่างใน อรรถกถาสังฆชาดก ซึ่งมีเนื้อเรื่องตอนหนึ่งเหมือน อรรถกถามหาชนกชาดก กล่าวคือสังฆพราหมณ์โพธิสัตว์เดินทางกลางมหาสมุทรได้ 7 วัน เรือแตกมหาชนพากันพินาศสิ้นมีเพียงพระมหาสัตว์กับอุปัฏฐากที่ตั้งสติมั่น

สังฆพราหมณ์โพธิสัตว์ได้เห็นดังนั้นแล้ว ก็มีจิตเลื่อมใสยิ่งขึ้น เดินไปสู่ท่าลงเรือ เมื่อสังฆพราหมณ์กำลังเดินทางอยู่กลางมหาสมุทร พอถึงวันที่ 7 เรือได้ทะลุ น้ำไหลเข้า ไม่มีใครสามารถจะวิดน้ำให้หมดได้ มหาชนกลัวต่อมรณภัย ต่างก็พากันนมัสการเทวดาที่ นับถือของตนๆ ร้องกันแข่งแซ่ พระมหาสัตว์กับอุปัฏฐากคือคนใช้คน 1 ทาสรีระด้วยน้ำมัน เคี้ยวจวนน้ำตาลกรวดกับเนยใสพอแก่ความต้องการแล้วให้อุปัฏฐากกินบ้าง แล้วขึ้นบนยอดเสากระโดงกับอุปัฏฐาก กำหนดทิศว่า เมืองของเราอยู่ข้างทิศนี้เมื่อจะเปลี่ยนตนจากอันตรายจากปลาและเต่า จึงโดดลงไปในน้ำประมาณอุษะ 1 พร้อมกับอุปัฏฐากนั้น มหาชนพากันพินาศสิ้นส่วนพระมหาสัตว์กับอุปัฏฐากพยายามว่ายข้ามมหาสมุทรไปได้ 7 วันวันนั้นเป็นวันอุโบสถ พระโพธิสัตว์ได้ขับปากด้วยน้ำเค็มแล้ว รักษาอุโบสถ [21]

เหตุการณ์เรือแตกนี้เกิดขึ้นในคืนวันเพ็ญ มหาชนต่างเป็นอาหารของเต่าปลา แต่พระโพธิสัตว์กับคนสนิทกลับมีปัญหาดังสติมั่น การใช้สติครองตนเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น ลักษณะเช่นนี้ปรากฏใน อรรถกถามหาชนกชาดก เช่นกัน การรักษาอุโบสถของพระโพธิสัตว์ จึงเป็นการตั้งจิตระลึกรู้ในธรรมะคือศีล 8

ใน อรรถกถาชนสันธชาดก พระโพธิสัตว์ชนสันธกุมารทรงแสดงธรรมแก่มหาชนในวันปวารณาอุโบสถ ซึ่งก็คือคืนพระจันทร์เต็มดวง การประพฤติธรรมของตัวละครในวันพระจันทร์เต็มดวงนี้นิยมนำแสดงถึงการมีปัญญาแสวงหาทางดับทุกข์ พระโพธิสัตว์ผู้แสดงธรรมจึงใช้ปัญญาของตนเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่น โดยนัยนี้ภาพพระจันทร์เต็มดวงในยามค่ำคืนจึงมีความหมายสัมพันธ์กับการใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์ พบใน อรรถกถาสุริชาดก คือ พระนางสุเมธาอัคคมเหสีของพระราชาสุริยา ทรงสมათานอุโบสถเพราะปรารถนาพระโอรส ต่อมาพการเทพบุตรถือจุติเป็นพระโอรสของพระนาง

ครั้งนั้นพระราชธิดาสักกะพระนางสุเมธาวา นางผู้เจริญเชิญเธอปรารถนาพระโอรสเกิด พระนางรับพระดำรัสว่า สาธุแล้ว ครั้นถึงคืนที่ 15 ทรงสมათานอุโบสถ ประทับนั่งเหนือพระแท่นอันสมควร ทรงระลึกถึงศีลทั้งหลายอยู่ในพระตำหนักอันทรงสิริ พระเทวีที่เหลือ พากันประพฤติดุจระยอย่างแพะอย่างโคต่างไปสู่พระอุทยานด้วยเดชแห่งศีลของพระนางสุเมธา พิกพของท้าวสักกะหวนไหว ท้าวสักกะทรงนึกว่า นางสุเมธาปรารถนาพระโอรสเราต้องให้โอรสแก่เธอ แต่ว่าเราไม่อาจที่จะให้ตามมีตามได้ ต้องเลือกเฟ้นโอรสที่สมควรแก่เธอ เมื่อทรงเลือกเฟ้นก็ทรงเห็นเทพบุตรนพการ [27]

วันพระจันทร์เต็มดวงจึงเป็นวันที่ตัวละครในอรรถกถาชาดกประพฤติธรรม “วันปุณณมี” คือวันที่พระจันทร์เต็มดวงนี้เป็นวันบริจาคทานครั้งสำคัญของพระเจ้าสิริราชใน อรรถกถาสังฆชาดก พระองค์ทรงเป็นพระราชชาติศรัทธาในการทำทาน ทรงสร้างโรงงาน 6 แห่ง และทรงบริจาคทรัพย์วันละ 6 แสนทุก วัน ต่อมาทรงมีพระราชประสงค์จะให้ “อัมมัตติกาทาน” คือทานภายใน ท้าวสักกะจึงแปลงเป็นพราหมณ์แก่ชรา ตามอด มาขอพระราชทานดวงพระเนตรของพระเจ้าสิริราช

คราวหนึ่งเป็นวันปุณณมี คติที่ 15 ค่ำ เวลาเช้าพระเจ้าสิริราชประทับเหนือราชบัลลังก์ ภายใต้สมุสสิตเศวตฉัตร ทรงรำพึงถึงทานที่พระองค์ทรงบริจาค มิได้ทอดพระเนตรเห็นพาหิรวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเชื่อว่าพระองค์ยังไม่เคยบริจาค จึงทรงพระดำริว่า พาหิรวัตถุที่ชื่อว่า เรายังไม่เคยบริจาคไม่มีเลย พาหิรทานหาได้ยังเราให้ยินดีไหม เราประสงค์จะให้อัมมัตติกาทาน โอหนอ เวลาที่เราไปโรงงานวันนี้ ยากคนใดอย่าได้ขอพาหิรวัตถุเลย พึงเอ่ยออกชื่อขอแต่อัมมัตติกาทานเถิด [22]

การทำทานครั้งสำคัญและยิ่งใหญ่ของพระเจ้าสิริราชตรงกับ “วันปุณณมี คติที่ 15 ค่ำ” ซึ่งก็คือวันพระจันทร์เต็มดวง การใช้พระจันทร์เต็มดวงเป็นฉากในการแสดงทานครั้งสำคัญของพระโพธิสัตว์จึงทำให้เห็นความสำคัญของพระจันทร์ว่าสัมพันธ์กับเหตุการณ์การประพฤติธรรม

พระเจ้าเนมิราชในอรรถกถาเนมิราชชาดก ทรงสมათานอุโบสถศีล ทรงปริวิตกในข้อธรรม ท้าวสักกะเทวราชจึงเสด็จมาตัดความสงสัยของพระเจ้าเนมิราช เมื่อได้สนทนารวมด้วยกันแล้ว ท้าวสักกะเทวราชจึงเสด็จสู่วิมานของตน เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในคืนวันพระจันทร์เต็มดวง การได้สนทนารวมกับท้าวสักกะเทวราชทำให้พระเจ้าเนมิราชสิ้นสงสัย เกิดปัญญากระจ่างเช่นเดียวกับแสงสว่างของพระจันทร์เต็มดวงในคำคืนที่มีดมิต ต่อมาเหล่าเทวดาต้องการเห็นพระเจ้าเนมิราช มาตลีเทพบุตรจึงรับเทพโองการไปรับพระเจ้าเนมิราชในคืนวันเพ็ญ

การใช้พระจันทร์เป็นฉากในเหตุการณ์สำคัญของเรื่องในคืนที่ตัวละครคือพระโพธิสัตว์หรือตัวละครอื่นๆ ทำทาน รักษาศีลแสดงธรรม นับเป็นพฤติกรรมที่เพิ่มพูนและเป็นการสะสมบุญบารมีของตัวละครเหล่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพระโพธิสัตว์ ทำให้ผู้ประพฤติธรรมเกิดความเลื่อมใส ศรัทธาในพุทธศาสนา เป็นการเพิ่มพูนปัญญา ทำให้กระจ่างแจ้งในข้อธรรม เห็นผลจากการปฏิบัติธรรมนั้น โดยนัยนี้ ฉากพระจันทร์เต็มดวงจึงมีนัยสัมพันธ์เชื่อมโยงกับการใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบเพื่อแสดงถึงปัญญาที่กำจัดอวิชชาคือความมืดมิด

2.2.2 การใช้พระจันทร์เป็นฉากเพื่อสร้างบรรยากาศในเรื่อง

พระจันทร์ปรากฏเป็นฉากที่สร้างบรรยากาศในเรื่องทำให้ผู้อ่านเห็นภาพความงดงามของแสงจันทร์เต็มดวง คืนวันเพ็ญในอรรถกถาชาดกมักเป็นคำคืนที่มีงานมหรสปในพระนคร เป็นคืนที่น่ารื่นรมย์ ทว่าทั้งพระนครมีแต่ความสนุกสนานรื่นเริง ปรากฏในอรรถกถาชาดก 14 เรื่อง ภาพคืนพระจันทร์เต็มดวงทอแสงสว่างทั่ว

ทั้งพระนครที่มีมหรสพรื่นเริงใจนี้ มักเป็นคืนที่ทำให้ตัวละครลุ่มหลงในกิเลส จนนำไปสู่เหตุการณ์ที่ทำให้ต้องประสบทุกข์ ตัวอย่างในอรรถกถาปุพพวรรตชาดก

ในอดีตกาล ครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติอยู่ในพระนครพาราณสี พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอากาสกัณฐเทวดา ครั้งนั้นในพระนครพาราณสี มีมหรสพกลางคืนวันเพ็ญกลางเดือน 12 ผู้คนพากันตกแต่งบ้านเมืองสวยงาม รวากับเทพนครคนทั้งปวงมุ่งแต่จะเล่นมหรสพ แต่มีคนเฉลียวใจหนึ่งมีผ้าเนื้อแน่นอยู่คู่เดียวเท่านั้น เขาเอามาซักให้สะอาด ฟาดลงเลยขาดเป็นริ้วเป็นรายนับร้อยนับพัน ครั้งนั้นภรรยาพูดกะเขาว่า นาย ฉันอยากจะนุ่งผ้าย้อมดอกคำลัคนีหนึ่ง ห่มผืนหนึ่งกอดคอท่านเที่ยวตลอดงานประจําราตรี เดือนกัตติกะ เขากล่าวว่า นางผู้เจริญ เราเฉลียวใจจะมีผ้าย้อมดอกคำได้ที่ไหน เธอจงนุ่งผ้าขาวเที่ยวเล่นเถิด นางกล่าวว่าเมื่อไม่ได้ผ้าย้อมดอกคำ ฉันจักไม่เล่นกีฬาในงานมหรสพ เธอพาหญิงอื่นเล่นกีฬาเถิด เขากล่าวว่า นางผู้เจริญ ไปจึงคาดคั้นฉันนักเล่า เราจักได้ผ้าย้อมดอกคำมาจากไหน? นางกล่าวว่า เมื่อความปรารถนาของลูกผู้ชายมีอยู่ มีหรือจะชื่อว่าไม่สำเร็จ ดอกคำในไร่ดอกคำของพระราชามีมากมีหรือ? เขากล่าวว่า นางผู้เจริญ ที่นั่นมีการป้องกันแข็งแรง เช่นเดียวกับโบกขรณีที่รักษษคัมภีร์ครองเราไม่อาจเข้าไปใกล้ได้ดอก เธออย่าชอบใจมันเลย จงยินดีตามที่ไถ่มาเท่านั้นเถิด นางกล่าวว่า นาย เมื่อความมืดในยามรัตติกาลมีอยู่ขึ้นชื่อว่าสถานที่ที่ลูกผู้ชายจะไปไม่ได้ ไม่มีเลย เทวดาผู้เที่ยวไปในอากาศผู้หนึ่ง เห็นภัยในนาคคตของเขา ช่วยห้ามเขาไว้ [20]

ความมดงามกลางคืนพระจันทร์เต็มดวงเป็นบรรยากาศที่เร่ร่ากิเลสของชายเฉลียวใจผู้รักใคร่ลุ่มหลง เมื่อหญิงสาวบรรณาอ่อนวอนให้เขาไปขโมยของในไร่ของพระราชายและยื่นคำขาดว่า หากไม่ทำตามก็จะไม่ยอมไปร่วมงานมหรสพด้วย เขาจึงเสี่ยงชีวิตปีนรั้วเข้าไปในไร่ดอกคำของพระราชายถูกจับเสียบที่ท้าวได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัสเพราะ “อำนาจของกิเลส” แม้เป็นเช่นนั้น เขาก็ยังรำพึงว่า “เราพลาดโอกาสจากงานประจําราตรีในเดือนกัตติกะ กับนางผู้นุ่งผ้าย้อมด้วยดอกคำ ใช้แขนทั้งคู่โอบกอดรอบคอคลอเคลียกัน” ความมดงามของแสงจันทร์จึงเป็นบรรยากาศที่เชิญชวนให้ลุ่มหลงหมกมุ่นในกิเลสได้เป็นอย่างดี

ความมดงามของคืนวันเพ็ญทำให้เกิดกิเลสนี้ ปรากฏอย่างเด่นชัดใน อรรถกถาอุมาทนต์ชาดก ผู้ที่ตระหนักถึงภัยแห่งความงามของคืนวันเพ็ญคืออภิปรากเสนาบดีจึงห้ามนางอุมาทนต์ไม่ให้ปรากฏกายให้พระราชาสีวราชทอดพระเนตรเห็น

ลำดับนั้น ในพระนครนั้น ประชาชนทั้งหลายได้โฆษณาในงานมหรสพประจำเดือนกัตติกมาส (เดือน) ประชาชนทั้งหลายได้เตรียมพระนครไว้ในวันมหรสพ เพญเดือนกัตติกมาสแล้ว ท่านอภิปรากเสนาบดีเมื่อจะไปยังที่รักษา (ที่ทำงาน) ของตน จึงเรียกภริยาสุดที่รักนั้นมาแล้วพูดว่า อุมาทนต์ นื่องรัก! วันนี้ เวลาค่ำคืนแห่งกัตติกมาส จะมีมหรสพ พระราชายจักทรงทำประทักษิณพระนคร เสด็จผ่านประตูเรือนของเรานี้เป็น เรือนแรก นื่องอย่าปรากฏตัวให้พระราชายทรงเห็นนะ เพราะถ้าพระองค์เห็นนื่องแล้ว จักไม่อาจดำรงสติไว้ได้ นางอุมาทนต์นั้นรับคำสาบไว้ว่า ไปเถะ

คุณพี่ (ถึงเวลานั้นแล้ว) ดิฉันจักรู้ ดังนี้ เมื่อสามไปแล้ว จึงสั่งบังคับนางทาสีว่า ในเวลาที่พระราชายเสด็จมายังประตูเรือนของเรานี้ เจ้าจงบอกแก่เราให้ทราบด้วยนะ ลำดับนั้น เมื่อพระอาทิตย์อัสดงคตแล้ว พระจันทร์เพ็ญลอยเด่นขึ้นแทนที่พระนครที่ประดับประดาตกแต่งแล้ว ดุงดงมปानเทวนคร ประทีปปลุกโพลสงสว่างไสวทั่วทุกทิศ พระราชายทรงประดับตกแต่งด้วยเครื่องอลังการพร้อมสรรพ ทรงประทับบนรถม้าคันประเสริฐ แวดล้อมด้วยหมู่อำมาตย์ ทรงกระทำประทักษิณพระนครด้วยยศใหญ่ เสด็จถึงประตูเรือนของท่านอภิปรากเสนาบดีเป็นเรือนแรกทีเดียว ก็เรือนหลังนั้น แวดล้อมด้วยกำแพงสี่ดงมโนศิลา มีหอคอยอยู่ที่ยุ่มประตูอันประดับตกแต่งงดงามเลิศ น่าดูชม ขณะนั้น นางทาสีได้เรียนแจ้งให้นางอุมาทนต์ทราบแล้ว นางอุมาทนต์ให้นางทาสีถือพานดอกไม้แล้ว ยืนฟังบานหน้าต่างด้วยลีลาอันงดงามดูจนงาบกิรี ไปรยดอกไม้ใส่พระราชาย พระราชายเหลือบแลดูนาง ทันทีกก็เกิดความเมาด้วยความเมาคือกิเลส ไม่อาจจะดำรงสติไว้ได้ จนไม่สามารถจะจำได้ว่า เรือนหลังนี้ เป็นของท่านอภิปรากเสนาบดี [25]

ในคืนที่พระจันทร์เต็มดวงทองแสงสว่างทั่วทั้งพระนครลอยเด่นกระจ่างตา ชาวเมืองรื่นรมย์ยินดีมีความสุข คืนที่มีบรรยากาศอวลไปด้วยความสนุกสนานเช่นนี้ ย่อมทำให้มนุษย์เพลิดเพลินรื่นเริง อภิปรากเสนาบดีเกรงว่าในบรรยากาศเช่นนี้ เมื่อมีความงามยิ่งของนางอุมาทนต์ด้วยพระราชาสีวราช “จักไม่อาจดำรงสติไว้ได้” นางอุมาทนต์ผู้ซึ่งดงามรู้ดีว่าความมดงามของตนนั้น ทำให้ “พวกปลุกชนที่พบเห็นเธอเข้าทุกคน ญ ไม่สามารถจะดำรงอยู่ได้โดยภาวะของตน เป็นผู้เมาแล้ว ด้วยความเมาคือกิเลสเหมือนเมาแล้วด้วยน้ำเมา ฉะนั้น ชื่อว่า สามารถจะตั้งสติได้ ไม่ได้มีแล้ว” นางจึงตั้งใจให้พระราชายทอดพระเนตรเห็นตนในภาพที่งดงามมีนางทาสีถือพานไปรยดอกไม้ใส่พระราชาย โดยมีนางยืนฟังหน้าต่างด้วยกิริยาท่าทางที่ชวนหลงไหล ความมดงามของนางอุมาทนต์ในคืนที่แสงจันทร์นวลสาดส่องทั่วทั้งพระนครนี้จึงทำให้พระราชายสีวราชทรงหวั่นไหวพระหทัย ไม่อาจทอดพระเนตรงานรื่นเริงอื่นใดได้ เสด็จกลับปราสาทแล้วทรงบรรทมบนเพดานนางอุมาทนต์ ทรงเปรียบว่านางอุมาทนต์เป็นพระจันทร์อีกดวงหนึ่ง “ในวันนั้นคือในวันงานมหรสพนั้น เราได้เห็นนางนุ่งห่มผ้าสีแดงเสมอสีเทานกพิราบนั้นแล้ว แลดูความงามแห่งใบหน้าของนางอยู่ ได้สำคัญว่าพระจันทร์ขึ้นสองดวง เพราะความที่พระจันทร์เพ็ญลอยเด่นขึ้นสองดวงคือ ดวงหนึ่งซึ่งมีประจำขึ้นทางทิศตะวันออก ดวงหนึ่งขึ้นในทิศตะวันตกของอภิปรากเสนาบดี”

อาจกล่าวได้ว่าความมดงามของแสงจันทร์ในคืนวันเพ็ญเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พระราชายทรงลุ่มหลงนางอุมาทนต์ เป็นเครื่องเร่ร่ากิเลสในจิตใจของพระราชาย พระราชายสีวราชในชาดกเรื่องนี้ก็คือนพระโพธิสัตว์ ความลุ่มหลงนางอุมาทนต์ทำให้ทรงบนเพดานนาง แม้อภิปรากเสนาบดีจะหาหนทางถวายนางอุมาทนต์แก่พระราชายสีวราช เพื่อบรรเทาทุกข์ของพระราชาย แต่พระองค์กลับทรงดำริได้ด้วยอำนาจกิเลสนี้จะทำให้พระองค์ทรงเสื่อมจากบุญ มหาชนจะติเตียนที่ทำการมั่วซั่วลามก แม้อภิปรากผู้เป็นสหายของพระองค์ก็จะเกิดความคับแค้นใจ จึงทรงใช้ธรรมะคุ้มครองตนไม่ให้ตกอยู่ในอำนาจของกิเลส พระราชายสีวราชจึงทรงตัดความผูกพันรักใคร่ในนางอุมาทนต์ได้

ในอีกแง่หนึ่งคืนพระจันทร์เต็มดวงเช่นนี้เป็นคืนที่น่ารื่นรมย์ ทำให้มนุษย์มีจิตเบิกบาน ในอรรถกถาชาดกมักกล่าวถึงคืนวันเพ็ญว่าเป็นคืนที่ตัวละครต้องการสนทนาร่วมกับผู้อื่น เช่น อรรถกถาสังกัจจายก พระเจ้าชาตศัตรูทรงระลึกได้ว่าทรงทำกรรมหนักคือการปลงพระชนม์พระบิดา เมื่อเกิดความหวาดกลัวจึงต้องการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

ครั้นในวันต่อมา เมื่อวันเพ็ญแห่งเดือนที่ 4 ซึ่งเป็นที่เบ่งบานแห่งดอกโกมุท (คือวันเพ็ญกัตติกมาส) พระเจ้าชาตศัตรูมีหมู่อำมาตย์แวดล้อมแล้ว ทอดพระเนตรเห็นอิสริยยศของพระองค์จึงทรงดำริว่า อิสริยยศแห่งพระบิดาของเรายิ่งใหญ่กว่านี้ เราสั่งให้ปลงพระชนม์พระองค์ผู้เป็นธรรมราชา ชื่อเห็นปานนั้นเสีย เพราะอาศัยพระเวททัต เมื่อพระองค์ทรงดำรงอยู่อย่างนั้นนั้นแหละ ความเร่าร้อนก็บังเกิดในพระวรกายแล้ว พระสรีระทุกส่วนก็ชุ่มไปด้วยเหงื่อในลำดับนั้น ท้าวเธอจึงทรงดำริว่า ใครหนอแลจักสามารถบรรเทาภัยอันนี้ของเราได้ ดังนี้แล้ว ทรงทราบว่ามีบุคคลอื่นวันพระศพละเอียดแล้ว ย่อมไม่มี จึงทรงดำริว่า เราเป็นผู้มีความผิดอย่างใหญ่หลวงต่อพระบิดาแล้ว ใครเล่าหนอ จักพาเราไปเฝ้าพระองค์ได้ ทรงกำหนดมั่นหมายว่าใครอื่นนอกจากหมอชวก เป็นไม่มีแน่ ทรงถือเอาการตกลงพระทัยนั้น ทรงทำอุบายที่จะเสด็จไป เสด็จอุทานว่า ดูก่อนท่านผู้เจริญ ราตรีค่าคืนนี้มีดวงจันทร์แจ่มกระจ่างน่ารื่นรมย์เสียจริง ๆ หนอ แล้วตรัสว่า วันนี้เราควรไปหาสมณะหรือพราหมณ์ที่ไหนดีหนอ [25]

พระเจ้าชาตศัตรูได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ชีวกัมพวัน ทรงสดับพระธรรมเทศนาเรื่องสามัญญผลสูตร ว่าด้วยผลของความเป็นสมณะคือประโยชน์ที่จะได้จากการดำรงเพศเป็นสมณะหรือบำเพ็ญสมณธรรม [26] กาลต่อมาพระเจ้าชาตศัตรูทรงถวายทาน รักษาศีล ทรงทำการสมาคมกับพระพุทธเจ้า ทรงสดับธรรมกถา ทรงคบถุณยมิตร ทำให้ทรงละความหวาดกลัวและทรงสบายพระทัย คืนวันเพ็ญจึงเป็นคืนที่ทำให้พระองค์เกิดปัญญาระหนักถึงภัยจากการกระทำที่ทรงทำไว้ และเกิดปัญญารู้ว่าต้องหาหนทางบรรเทาภัยอันทำให้เกิดทุกข์ นั่นคือการได้พบพระพุทธเจ้า

อย่างไรก็ดี อรรถกถาชาดกได้แสดงให้เห็นว่าหากคบคนพาลย่อมทำให้หลงผิด ประสบความทุกข์ทรมาน ดังพระเจ้าอังคตราชผู้ครองกรุงมิถิลานครใน อรรถกถาพรมหารชาดก พระองค์ทรงมีพระราชธิดาคือ พระนางจุลราชกุมารี ผู้ทรงพระสิริโฉมงดงามยิ่ง พระเจ้าอังคตราชโปรดปรานพระธิดายิ่งนัก ทุกทั้งเดือนทรงพระราชทานทรัพย์ 1,000 แก่พระราชธิดาเพื่อให้ทำทาน คืนหนึ่งแสงจันทร์กระจ่างทั่วพระนคร พระเจ้าอังคตราชรื่นรมย์ใจจึงปรึกษาม้ามัตยว่าจะประกอบกิจอันใดในคืนที่น่ารื่นรมย์เช่นนี้

ครั้นถึงคืนกลางเดือน 12 ดอกโกมุทบานเทศกาลมหรสพมหาชนพากันตบแต่งพระนครและภายในพระราชฐานไว้อย่างตระการปานประหนึ่งว่าเพนดร จึงพระเจ้าอังคตราชเข้าโสรจทรงทรงรูปได้พระองค์ ประหนึ่งเครื่องราชอลังการ เสด็จพระกระยาหารเสร็จแล้ว เสด็จประทับนั่งเหนือราชอาสน์ บนพื้นปราสาทใหญ่ริมสี่หบัญชรไซมีหมู่อำมาตย์แวดล้อม ทอดพระเนตรดูจันทร์ทมิฬอันทรงกลมดิกดลยเด่นอยู่ ณ พื้นคั่นนาคต์อากาศ จึงมีพระราชดำรัสถามเหล่าอำมาตย์ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ราตรี

อันบริสุทธิ์เช่นนี้น่ารื่นรมย์หนอ วันนี้เราพึงเพลิดเพลินกันด้วยเรื่องอะไรดี. [19]

พระเจ้าอังคตราชทรงมีพระราชประสงค์จะฟังธรรมแต่อำมาตย์กลับชักนำคณาชวก ผู้ไม่มีคุณธรรมแก่พระองค์ การได้พบปะสนทนากับผู้ทุศีลจึงทำให้พระเจ้าอังคตราชหลงผิดเพลิดเพลินยินดีแต่ในกามคุณ ทรงถือมิฉฉาภิภูมิจึงแม้พระนางจุลราชธิดาจะทูลคัดค้านก็ไม่เป็นผล พระโพรสิสตร์นารถจึงเสด็จมาปลดเปลื้องมิฉฉาภิภูมิจึงพระเจ้าอังคตราช

การใช้พระจันทร์เป็นฉากเพื่อสร้างบรรยากาศในเรื่องแสดงให้เห็นว่าความงดงามของพระจันทร์ในคืนวันเพ็ญสร้างบรรยากาศที่เร้าใจได้ ขณะเดียวกันความงดงามนี้เองก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ได้ปัญญาหากได้สนทนาร่วมกับผู้ทรงธรรมความงามของแสงจันทร์จึงเป็นทั้งเครื่องเร้าใจและเป็นที่ตั้งบรรยากาศเกื้อกูลแก่ผู้ต้องการดับกิเลส

2.3 พระจันทร์มีบทบาทแสดงตำนาน

งานวิจัยนี้ใช้ตำนานในความหมายว่าคือ Myth หมายถึง เรื่องเล่าเก่าแก่ที่เล่าสืบต่อกันมาเป็นเวลานาน มีทั้งที่เป็นเรื่องเล่าและที่จดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ในอรรถกถาชาดกปรากฏบทบาทของพระจันทร์ในฐานะตำนาน 2 ลักษณะได้แก่ ตำนานเรื่องกระต่ายบนดวงจันทร์ และตำนานเรื่องเทวดา พบในอรรถกถาชาดก 7 เรื่อง

2.3.1 ตำนานเรื่องกระต่ายบนดวงจันทร์

อรรถกถาชาดกเรื่องสำคัญที่ทำให้เข้าใจตำนานเรื่องภาพกระต่ายที่ปรากฏบนดวงจันทร์ คือ อรรถกถาสัปตนิทชาดก ผู้สละชีวิตเป็นทาน พระพุทธเจ้าทรงปรารภการถวายบริวารทุกอย่างแล้วทรงเล่าถึงอดีตชาติเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นกระต่ายป่าชื่อสสันนิท เป็นสหายกับลิง สุนัขจิ้งจอก และนาค สสันนิทแสดงธรรมโดยการให้อวาทแก่สัตว์ทั้ง 3 ว่า พึงให้ทาน พึงรักษาศีล และพึงกระทำอุบาสกรรม วันหนึ่งสสันนิทติดดวงจันทร์แล้วรู้ว่าพรุ่งนี้จะเป็นวันพระจึงให้สัตว์ทั้ง 3 ตัวให้ทานแก่จากในวันรุ่งขึ้น สัตว์ทั้ง 4 ตัวหาอาหารได้แตกต่างกัน นาคได้ปลาที่พราหมณ์เบ็ดทิ้งไว้ จึงคาบไปเก็บไว้แล้วนอนระลึกถึงศีล สุนัขจิ้งจอกได้เนื้ออย่าง 2 ไม่เหยี้ย 1 ตัว และหมอนมสัณ 1 หม้อของคนเฝ้านา จึงนำไปเก็บไว้แล้วนอนรักษาศีล ส่วนลิงเก็บได้พวงมะม่วงจึงนำมาเก็บไว้แล้วนอนระลึกถึงศีล ฝ่ายกระต่ายมีอาหารคือหญ้าแพรกซึ่งไม่อาจให้ทานแก่จากได้จึงตั้งจิตคิดว่าจะให้ร่างกายของตนเป็นอาหารแก่ผู้มาขอ ด้วยเดชแห่งการตั้งจิตนี้ทำให้ท้าวสักกะคิดทดลองพระโพรสิสตร์ จึงแปลงเป็นพราหมณ์มาขออาหารจากนาค สุนัขจิ้งจอก และลิง สัตว์ทั้ง 3 ต่างยินดียกอาหารของตนแก่พราหมณ์แปลง ฝ่ายกระต่ายรู้สึกยินดียิ่งนักที่จะได้ให้ทานจึงขอให้พราหมณ์แปลงก่อถ่านไฟแล้วกระต่ายจะสละร่างกายของตนให้เป็นทานโดยการกระโดดลงในกองถ่านไฟนั้น เพื่อให้พราหมณ์ได้กินเนื้อกระต่ายแล้วจะได้เจริญสมณธรรม ท้าวสักกะจึงเนรมิตกองถ่านไฟขึ้นก่อนที่กระต่ายจะกระโดดเข้ากองไฟได้สละตัว 3 ครั้ง เพื่อให้สัตว์เล็กๆ ที่อยู่ในชนหลุดออกไป

ท้าวสักกะได้ทรงสดับถ้อยคำของสสบัณฑิตนั้นแล้ว จึงเนรมิตกองถ่านเพลิงกองหนึ่งด้วยอาณูภาพของตน แล้วบอกแก่ พระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์นั้นลุกขึ้นจากที่นอนหญ้าแพรกของตน แล้วไปที่กองถ่านเพลิงนั้น คิดว่า ถ้าสัตว์เล็กๆ ในระหว่างขนของเรามีอยู่ สัตว์เหล่านั้นอย่าตายด้วยเลย แล้วสวดตัว 3 ครั้ง บริจาร่างกายทั้งสิ้นในทานมุขปากทางของทาน กระโดดโลดเต้นมีใจเบิกบาน กระโดดลงในกองถ่านเพลิง เหมือนพระยาหงส์กระโดดลงในกอบปทุมฉะนั้น แต่ไฟนั้นไม่อาจทำความร้อนแม้สักเท่าขุมขนในร่างกายของพระโพธิสัตว์ ได้เป็นเสมือนเข้าไปในห้องหิมะฉะนั้น ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์เรียกท้าวสักกะมากล่าวว่า พราหมณ์ ไฟที่ท่านก่อไว้เย็นยิ่งนัก ไม่อาจทำความร้อนแม้สักเท่าขุมขนในร่างกายของข้าพเจ้า นี้อะไรกัน ท้าวสักกะตรัสว่า ท่านบัณฑิต เรามีใช้พราหมณ์ เราเป็นท้าวสักกะมาเพื่อจะทดลองท่าน.[28]

อรรถกถาชาดกบรรยายความรู้สึกของกระต่ายขณะจะบริจาร่างกายเป็นทานว่า “กระโดดโลดเต้นมีใจเบิกบาน” ซึ่งเป็นความรู้สึกเป็นสุข เมื่อรู้ว่าพราหมณ์แปลงมาเพื่อจะทดสอบการให้ทานของตน กระต่ายจึงกล่าวว่าการที่ท้าวสักกะบันดาลให้กองถ่านไฟนี้เย็น ทำให้พระโพธิสัตว์ไม่ได้บริจาร่างกาย ไม่มีใครเห็นว่ากระต่ายยินดีจะทำทาน ท้าวสักกะจึงเขียนลักษณะของกระต่ายไว้ในดวงจันทร์ เพื่อให้คุณความดีที่กระต่ายบริจาร่างกายเป็นทานปรากฏอยู่ตลอดไป

ดูก่อนสสบัณฑิต คุณของท่านจงปรากฏอยู่ตลอดกับทั้งสิ้นเกิด แล้วทรงบีบบรรพตถือเอาอาการเหลวของบรรพตเขียนลักษณะของกระต่ายไว้ในดวงจันทร์ แล้วนำพระโพธิสัตว์มาให้นอนบนหลังหญ้าแพรกอ่อนในพุ่มไม้ป่าในที่นั้นแหละในไพรสมณที่นั้น แล้วเสด็จไปยังเทวโลกของพระองค์ทีเดียว [28]

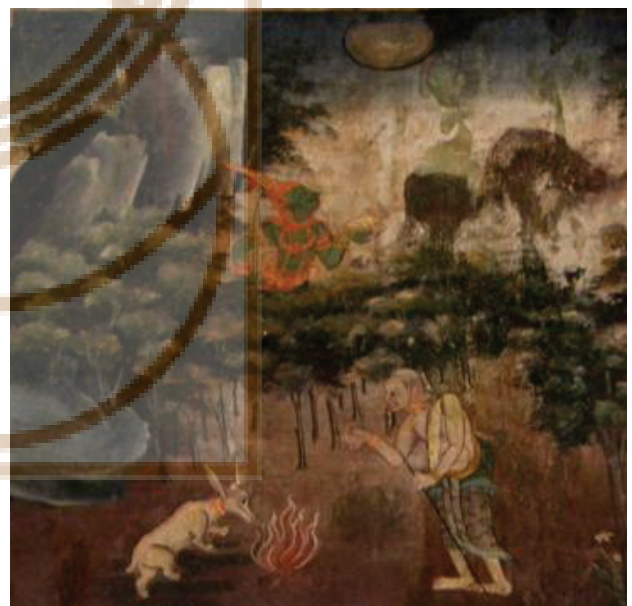
การอ้างถึงเรื่องการสละร่างกายเป็นทานของสสบัณฑิต มีปรากฏในอรรถกถาชัยทิสชาดก เมื่อพระโพธิสัตว์อลีนัสตตราชกุมารตั้งใจจะบริจาร่างกายแก่ยักษ์ แต่ยักษ์กลับไม่กินพระโพธิสัตว์ และกล่าวว่าต้องการทดสอบพระโพธิสัตว์เท่านั้น พระโพธิสัตว์อลีนัสตตราชกุมารจึงกล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งที่เกิดเป็นกระต่ายว่า “ครั้งเราบังเกิดในกำเนิดสัตว์เดียรัจฉานยังไม่ยอมให้ท้าวสักกเทวราชดูหมิ่นตนได้”

แท้จริง สสบัณฑิตนั้น สำคัญท้าวสักกเทวราชนี้ว่าเป็นพราหมณ์ จึงได้ให้อยู่ เพื่อให้สรีระของตนเป็นทาน ด้วยเหตุนี้แล จันทิมเทพบุตร จึงมีรูปกระต่ายปรากฏสมประสงค์ของโลกอยู่จนทุกวันนี้

คานานัน มีอธิบายว่า สสบัณฑิตนั้น สำคัญสักกพราหมณ์ แม้เห็นว่า ผู้นี้เป็นพราหมณ์ จึงพูดว่า วันนี้เชิญท่านเคียงกนิสรีระของเราในที่นี้แห่งเดียวเถิด แล้วให้อาศัย คือให้อยู่พักเพื่อให้สรีระของตนเป็นทานอย่างนี้ และแล้วได้ให้สรีระเพื่อเป็นอาหารแก่สักกพราหมณ์นั้น ท้าวสักกเทวราชจึงบีบแอรสอ้นเกิดแต่บรรพตมาเขียนเป็นภาพกระต่ายไว้ในมณฑลพระจันทร์นับแต่นั้นมา เพราะภาพกระต่ายนั่นเอง จันทิมเทพบุตรนั้น ชาวโลกจึงรู้กันทั่วว่ากระต่าย กระต่าย ดังนี้ จันทิมเทพบุตรมีรูปกระต่ายปรากฏแจ่ม กระจ่างอย่างนี้สมประสงค์ คือยังความพอใจของโลกให้เจริญรุ่งโรจน์อยู่จนทุกวันนี้ และเรื่องนี้ ก็เป็นเรื่องอัศจรรย์ อยู่ตลอดกับ [28]

อรรถกถาชัยทิสชาดก จึงสัมพันธ์กับ อรรถกถาสสบัณฑิตชาดก โดยเชื่อมโยงให้เห็นอดีตชาติของ อลีนัสตตราชกุมารว่า เคยเกิดเป็นกระต่าย และตั้งใจมั่นที่จะบริจารชีวิตเป็นทานเช่นกัน เหตุการณ์นี้จึงเน้นย้ำแนวคิดสำคัญเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดให้เด่นชัดขึ้น แสดงถึงบทบาทของพระจันทร์ในฐานะตำนานที่ปรากฏสืบทอดต่อมาถึงปัจจุบัน ที่สำคัญคือ ภาพกระต่ายบนดวงจันทร์ยังสัมพันธ์เชื่อมโยงถึงจันทิมเทพบุตรซึ่งมีรูปกระต่ายปรากฏอยู่ ซึ่งเป็นเรื่องอัศจรรย์ตลอดกับ

การกล่าวถึงเรื่องอัศจรรย์หรือปาฏิหาริย์ตลอดกับ 4 ประการ มีปรากฏในอรรถกถาชาดก ภาพกระต่ายบนดวงจันทร์จึงเป็นเหตุปาฏิหาริย์ 1 ใน 4 ประการในอรรถกถาชาดก ตำนานเรื่องกระต่ายบนดวงจันทร์ยังสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ภาพจิตรกรรมฝาผนังในวัดเป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้เห็นว่าคนไทยรับรู้เรื่องกระต่ายบนดวงจันทร์ มีการเขียนภาพ สสบัณฑิตชาดก ไว้ที่ฝาผนังวัดเครือวัลย์วรวิหาร ภายในพระอุโบสถเป็นภาพกระต่ายกำลังจะกระโดดลงกองไฟ มีภาพพระจันทร์เต็มดวงลอยเด่นบนท้องฟ้า นับเป็นการแสดงอนุภาคสำคัญเรื่องกระต่ายกับพระจันทร์อย่างเด่นชัด

รูปที่ 1 จิตรกรรมฝาผนังเรื่องสสบัณฑิตชาดก วัดเครือวัลย์วรวิหาร กรุงเทพฯ

2.3.2 ตำนานเรื่องเทวดา

อรรถกถาชาดก 6 เรื่องกล่าวถึงพระจันทร์ในฐานะที่เป็นเทวดาองค์หนึ่ง มีชื่อเรียกหลายชื่อ ได้แก่ จันทเทพ จันทกุมาร หรือพระจันทร์เทพบุตร มีวงศ์ญาติคือ สุริยกุมาร สุริยเทพ หรือสุริยเทพบุตร การปรากฏเช่นนี้ทำให้เห็นความสัมพันธ์ของพระจันทร์กับพระอาทิตย์ว่าเกิดร่วมกันและเกี่ยวข้องเป็นเชื้อวงศ์เดียวกัน

อรรถกถาเทวธรรมชาดก กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มหิสสา กุมารมีน้องชายต่างมารดาชื่อจันทกุมารกับสุริยกุมาร ทั้งจันทกุมารกับสุริยกุมารรักใคร่ผูกพันกัน ในประชุมชาดกกล่าวว่าสุริยกุมารกลับชาติมาเกิดเป็นพระอานนท์ จันทกุมารได้เป็นพระสารีบุตร ในอรรถกถาพิลาโรภยชาดก พระโพธิสัตว์เกิดเป็นเศรษฐีแล้วละทิ้งทรัพย์

ให้ท่าน เมื่อตายไปได้ไปเกิดเป็นท้าวสักกะ บุตรของจันทเทพบุตร ก็ได้ไปเกิดเป็นสุริยเทพบุตร ชาตคเณียงนี้แสดงให้เห็นว่าเทพบุตรในสวรรค์เป็นวงศ์ญาติกัน

ในกาลครั้งนั้น ท้าวสักกะเทวราชตรวจตราดูบุพกรรมของพระองค์ ใคร่ครวญว่าวงศ์ท่านของเรายังเป็นไปอยู่หรือไม่หนอ ทรงทราบ ว่า บุตรของเราบำเพ็ญทานเกิดเป็นจันทเทพบุตร บุตรของจันทเทพบุตรเกิดเป็นสุริยเทพบุตร บุตรของสุริยเทพบุตรเกิดเป็นมาตลีเทพบุตร บุตรของมาตลีเทพบุตรเกิดเป็นปัญจสิขเทพบุตร แต่บุตรชั้นที่หกได้ตัดวงศ์ท่านนั้นเสีย ครั้งนั้นพระองค์ได้ทรงมีพระดำริว่า เราจักทรงมานะเศรษฐีผู้มีใจลามกนี้ให้รู้จักผลทานแล้วจักมาพระองค์จึงรับสั่งให้หาจันทสุริย มาตลีและปัญจสิขเทพบุตรมาตรัสว่า ดูก่อนสหาย เศรษฐีที่ 6 ในวงศ์ของพวกเราตัดวงศ์ตระกูลขาดเสียแล้ว ให้เผาไรของท่าน ให้ขับไล่พวกญาติจากไปเสีย ไม่ให้อะไรแก่ใครๆ มาเกิดท่านทั้งหลาย พวกเราจักไปทรมานเศรษฐีนั้น ดังนี้แล้วเสด็จไปยังกรุงพาราณสีพร้อมด้วยเทพบุตรทั้ง 4 นั้น [21]

ตอนท้ายเรื่องประชุมชาดกว่าจันทเทพบุตรได้เป็นพระสารีบุตร สุริยเทพบุตรได้มาเป็นพระโมคคัลลานะ มาตลีเทพบุตรได้เป็นพระกัสสปะ และปัญจสิขเทพบุตรคือพระพุทธเจ้า การกล่าววาทะพระจันทร์กับพระอาทิตย์เป็นเทวดานีพใน อรรถกถาสู่สาชานชาต พระโพธิสัตว์เกิดเป็นคฤหบดีมีทรัพย์มาก ได้สร้างศาลาทาน 6 แห่ง บริจาคทรัพย์วันละหกแสน ทำทานตลอดชีวิตแล้วได้ไปเกิดเป็นท้าวสักกะเทวราช มีบุตรเป็นพระจันทเทพบุตร และสุริยเทพบุตร เนื้อความเหมือนในอรรถกถาพิลารสิยชาต

การจะได้ไปเกิดเป็นเทวดาบนสวรรค์จึงต้องทำบุญทำทานในโลกมนุษย์ ผลของกุศลกรรมนั้นจึงจะนำไปสู่ภพภูมิที่สูงขึ้นไป ดังนั้นการเกิดเป็นจันทเทพบุตรและสุริยเทพบุตรจึงเกิดจากผลบุญเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ประชุมชาดกกล่าวไว้ว่าปัญจสิขเทพบุตรได้เป็นพระอนุรุธะ มาตลีเทพเป็นพระอนันท์ สุริยเทพบุตรเป็นพระกัสสปะ จันทเทพบุตรเป็นพระโมคคัลลานะ

จันทเทพบุตรกลับชาติมาเกิดเป็นพระพุทธเจ้า 1 ครั้ง พระสารีบุตร 2 ครั้ง เป็นพระโมคคัลลานะ 1 ครั้ง เป็นพุทธบริษัท 1 ครั้ง และไม่ปรากฏเรื่องการกลับชาติ 1 ครั้ง การที่จันทเทพบุตรกลับชาติมาเกิดเป็นพระสารีบุตร 2 ครั้งย่อมมีนัยเชื่อมโยงสู่ความหมายของพระจันทร์ที่ปรากฏในอรรถกถาชาตคเณียงนี้คือปัญญา พระสารีบุตรเป็นอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า ได้รับยกย่องเป็น “เอตทัคคะในทางมีปัญญามาก” และเป็น “พระธรรมเสนapati” ทรงเป็นกำลังสำคัญของพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนา คำสอนของท่านปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกจำนวนมาก ตามประวัติกล่าวว่า พระสารีบุตรเกิดที่หมู่บ้านนาลกะหรือนาจันตะเป็นบุตรของหัวหน้าหมู่บ้านชื่อว่าจันตพราหมณ์ มารดาชื่อสารี เมื่อยังเยาว์เรียกว่าอุปติสสะ มีเพื่อนสนิทชื่อโกติสะ ต่อมาคือพระมหาโมคคัลลานะ คราวหนึ่งอุปติสสะและโกติสะไปเที่ยวดูมหรสพที่ยอดเขาด้วยกันแล้วเกิดความสลดใจ ต่อมาได้บวชในสำนักของสัจจปริพาชกแต่ไม่บรรลุจุดมุ่งหมาย วันหนึ่งอุปติสสะพบพระอัสสชิเถระขณะท่านบิณฑบาต เกิดความเลื่อมใสจึงติดตามไปสนทนารธรรม ได้ฟังความย่อเพียงคาถาเดียวก็ได้ดวงตาเห็นธรรม จึงกลับไปบอกโกติสะ แล้วพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อบวชได้ 15 วัน พระสารีบุตรได้ฟังพระธรรมเทศนาก็ได้บรรลุพระอรหัตที่ถัสสุกราชา เขาชัชฎา [26]

การกลับชาติมาเกิดเป็นบุคคลสำคัญในพระพุทธศาสนา จึงแสดงความสัมพันธ์ที่มีความเกี่ยวข้องกัน โดยยังคงลักษณะสำคัญคือการมีปัญญา และการเป็นผู้ใฝ่ในกุศลกรรม

ใน อรรถกถาขตบัณฑิตชาตค กล่าวถึงจันทเทพว่าเป็นพี่ชายของสุริยเทพ เป็นโอรสของอุปสาครอุปราชกับพระนางเทวคัพผา

โอรสองค์ใหญ่ของพระนางเทวคัพผา นามว่าวาสุเทพ องค์ที่ 2 นามว่าพลเทพ องค์ที่ 3 นามว่าจันทเทพ องค์ที่ 4 นามว่าสุริยเทพ องค์ที่ 5 นามว่าอัคคิเทพ องค์ที่ 6 นามว่าวรุณเทพ องค์ที่ 7 นามว่า อัชชุนะ องค์ที่ 8 นามว่าปัสชุนะ องค์ที่ 9 นามว่าขตบัณฑิต องค์ที่ 10 นามว่าอังกุระ โอรสเหล่านั้นได้ปรากฏว่าพี่น้อง 10 คนเป็นบุตรของอัมรินทร์เทวทูต [21]

ประชุมชาดกตอนท้ายจันทเทพและสุริยเทพกลับชาติมาเกิดเป็นพุทธบริษัท

อรรถกถาชัยทิสชาตค กล่าวถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ ในตอนที่พระราชบิดาของ อลิสัตตฤชากุมารกราบไหว้ขอให้เทวดาทั้งหลายคุ้มครองโอรสของตน

พระราชบิดา ทรงทราบชัดว่า พระโอรสกำลังมุ่งหน้าเสด็จไปทรงเป็นพระพักตร์ปกครองอัญชลีกราบไหว้เทวดาทั้งหลาย คือ พระโสมราชา พระวรุณราช พระปชาบดี พระจันทร์และพระอาทิตย์ ขอเทพยเจ้าเหล่านี้ ช่วยคุ้มครองโอรสของเราจากอำนาจแห่งยักษ์ อลิสัตตฤชากรัก ขอยกย่องนั้นจงอนุญาตให้เจ้ากลับมาโดยสวัสดิ์ [22]

พระจันทร์และพระอาทิตย์จึงเป็นเทวดาหรือเทพยเจ้าที่มนุษย์กราบไหว้บูชา

ทศชาติชาตคเรื่องที่ 7 คือ อรรถกถาจันทกุมารชาตค พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพระจันทกุมาร ดำรงตำแหน่งเป็นอุปราชต่อมาได้เป็นผู้วินิจฉัยคดีด้วยความเที่ยงธรรม มีพระเชษฐาคือพระสุริยกุมาร

พวกเข้างไปทูลพระกุมารทั้งหลาย คือพระจันทกุมาร พระสุริยกุมาร พระภัททเสนกุมาร พระสุรกุมาร พระรามโคตตกุมารว่า ขอท่านทั้งหลายจงอยู่เป็นหมู่กัน เพื่อประโยชน์แก่ญอันจะพึงบูชา

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จันทกุมาร สุริยกุมาร ความว่า พระจันทกุมารและพระสุริยกุมารทั้ง 2 เป็นพระราชบุตรของพระนางโคตรมีเทวี พระอัครมเหสี พระภัททเสนกุมาร พระสุรกุมาร พระรามโคตตกุมาร เป็นพระภคินีต่างมารดาของพระจันทกุมารและพระสุริยกุมารเหล่านั้น บทว่า ปสุกิริ โหถ ความว่า ขอท่านจงอยู่เป็นหมู่เป็นกองในที่เดียวกัน อธิบายว่าจงอย่ากระจัดกระจายกัน [19]

การกลับชาติมาเกิดในชาตคเรื่องนี้คือ พระจันทกุมารเป็นพระพุทธเจ้า และพระสุริยกุมารเป็นพระสารีบุตร

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจันทร์กับพระอาทิตย์ปรากฏสืบมาในงานจิตรกรรมฝาผนังในวัด โดยเป็นภาพจันทเทพบุตรกับสุริยเทพบุตร

มีวงกลมล้อมรอบภาพ จันทเทพบุตรมีรัศมีเป็นสีเหลือง ส่วนสุริยเทพบุตรมีรัศมีเป็นสีแดง

สรุปและอภิปรายผล

อรรถกถาชาดกเป็นคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนาที่ใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ประณีตแยบคายเพื่อสื่อแนวคิดมรรคาสู่นิพพาน ทำให้เข้าใจธรรมะอย่างลุ่มลึก ทำให้เกิดปัญญาหยั่งรู้กิเลสและวิธีการดับกิเลส จากการศึกษาอรรถกถาชาดกทั้ง 547 เรื่อง ผู้วิจัยพบว่าพระจันทร์มีบทบาทสำคัญในอรรถกถาชาดก 3 ลักษณะ ได้แก่ 1. พระจันทร์มีบทบาทเป็นความเปรียบพบ 58 เรื่อง ใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบใน 4 ลักษณะ ได้แก่ พระจันทร์ปรากฏร่วมกับราหู พระจันทร์ปรากฏร่วมกับพระอาทิตย์ พระจันทร์ปรากฏร่วมกับท้องฟ้า และพระจันทร์ปรากฏโดยลำพัง แสดงให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์ต้องใช้ปัญญาเอาชนะกิเลสในใจตน ซึ่งเป็นการใช้ปัญญาเพื่อให้ตนเองและผู้อื่นพ้นทุกข์ พระโพธิสัตว์ในอรรถกถาชาดกจึงเป็นสัญลักษณ์ของปัญญาทั้งรูปกาย พระพักตร์ ความรอบรู้ และธรรมะ การใช้พระจันทร์เป็นความเปรียบในลักษณะต่างๆ จึงมีความเชื่อมโยงกัน 2. พระจันทร์มีบทบาทเป็นฉากของเรื่อง พบในอรรถกถาชาดก 36 เรื่อง ได้แก่ การใช้พระจันทร์เป็นฉากในการประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนาและการใช้พระจันทร์เป็นฉากเพื่อสร้างบรรยากาศในเรื่อง การใช้พระจันทร์เป็นฉากทำให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครและเข้าใจสาระสำคัญของตัวบทได้ดียิ่งขึ้น 3. พระจันทร์มีบทบาทแสดงตำนานเรื่องกระต่ายบนดวงจันทร์และตำนานเรื่องเทวดาคือพระจันทร์เทพบุตร ปรากฏในอรรถกถาชาดกจำนวน 7 เรื่อง บทบาทของพระจันทร์ในอรรถกถาชาดกทั้ง 3 ลักษณะ มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงถึงกัน โดยมีนัยสื่อถึงแนวคิดเรื่องปัญญาซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งในการแสวงหาหนทางดับทุกข์

งานวิจัยนี้แสดงให้เห็นว่าบทบาทของพระจันทร์ทั้ง 3 ประการมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงถึงกันอย่างมีนัยสำคัญ อรรถกถาชาดกแสดงแนวคิดสำคัญทางพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ผู้อ่านจึงต้องวิเคราะห์และตีความตัวบทเชื่อมโยงกัน การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต้องผ่านขั้นตอนการเอาชนะกิเลสคือความมีดमित จนกระทั่งเกิดปัญญาเปรียบได้กับแสงสว่างของพระจันทร์ในยามค่ำคืน พระจันทร์จะทอแสงสว่างงดงามยิ่งขึ้นเมื่อลอยเด่นบนท้องฟ้าที่มีดमित ผ่านการกลืนกินของราหูแล้ว เช่นเดียวกับการจะ ตรัสรู้ได้นั้น ย่อมต้องเผชิญทุกข์คือกิเลส และหาหนทางดับกิเลสเหล่านั้นแล้ว การศึกษาบทบาทของพระจันทร์ในอรรถกถาชาดกจึงเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าอรรถกถาชาดกมีการสื่อแนวคิดเรื่อง “มรรคาสู่นิพพาน” อย่างประณีตลึกซึ้ง และแยบคาย ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญของคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา

ข้อเสนอแนะ

ควรมีการศึกษาอรรถกถาชาดกด้วยกรอบแนวคิดอื่น

เอกสารอ้างอิง

- [1] สุภัค มหาวรรการ. (2552). ความเปรียบเกี่ยวกับน้ำกับมรรคาสู่นิพพานในอรรถกถาชาดก. วิทยานิพนธ์ อ.ด. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [2] Eliade, Mircea (Editor in chief). (1961). *The Encyclopedia of Religion Volume 15*. New York : Macmillan Publishing Company.
- [3] กรมศิลปากร. (๒๕๔๓). *อรุณวดีสูตร*. แปลโดย ประสิทธิ์ แสงทับ. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- [4] Malalasekera, G.R. (1974). *Dictionary of Pāli Proper Names*. Vol I. London: The Pali Text Society.
- [5] เสาวลักษณ์ อนันตสานต์. (2546). *คติชนกับศาสนา*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- [6] ไพบุลย์ แก้วมุกดา. (2542). *จันทรคราส : ตำนาน ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง เล่ม 3*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน).
- [7] ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2542). *การวิเคราะห์ตำนานสุริยคราสและจันทรคราสของชนชาติไท*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [8] Chevalier, Jean and Gheerbrant, Alain. (1996). *A Dictionary of Symbols*. Published in Penguin Books.
- [9] กรมศาสนา. (2514). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 15 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 7 สังยุตตนิกาย สคาววรรค*. กรุงเทพฯ : หน่วยพิมพ์และจำหน่ายศาสนภัณฑ์ (โรงพิมพ์การศาสนา).
- [10] กรมศาสนา. (2514). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 19 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 11 สังยุตตนิกาย มหาวรรค*. กรุงเทพฯ : หน่วยพิมพ์และจำหน่ายศาสนภัณฑ์ (โรงพิมพ์การศาสนา).
- [11] กรมศาสนา. (2514). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 16 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 8 สังยุตตนิกาย นิทานวรรค*. กรุงเทพฯ : หน่วยพิมพ์และจำหน่ายศาสนภัณฑ์ (โรงพิมพ์การศาสนา).
- [12] มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *พระสูตร และอรรถกถา แปลที่ฉนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย. มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่ง พระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.
- [13] กรมศิลปากร. (2552). *จันทรสุริยคติที่ปนี ใน ประชุมหนังสือเก่า ภาคที่ 1-2*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม. พิมพ์เผยแพร่เนื่องในวันภาษาไทยแห่งชาติ พุทธศักราช 2552.

- [14] มลินทบัญญัติ. (2549). กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาคาร.
- [15] ความโดดเด่นของไตรภูมิฉบับนี้คือการมีเนื้อความแตกต่างจากไตรภูมิเก่า พระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์ราชสกุลไทย ได้แก่ การไม่ได้แสดงเรื่องไตรภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ การไม่ได้แสดงเรื่อง บุญบารมีของพระจักรพรรดิราชและไม่ได้เน้นเรื่องนิพพานอันเป็นหัวใจของไตรภูมิเก่า แต่เน้นเรื่องการสร้างโลกซึ่งมีหลายตำนาน ปรากฏเรื่องพระศรีอารยเมตไตรย์ เรื่องนรกขุมต่างๆ รวม 22 ขุม และมีสำนวนภาษาแบบชาวบ้าน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน รื่นฤทัย สัจจพันธุ์. (2554). เล่าเรื่องไตรภูมิฉบับหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส. ใน วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. ปีที่ 33 (2554). ฉบับที่ 2 :
- [16] กรมศิลปากร. (2554). ไตรภูมิเอกสารจากหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- [17] กรมศิลปากร. (2543). คัมภีร์โลกสถิตฐานโชตรตนคณฐี. ปรวรรตถ่ายถอดและแปลโดย บุญเลิศ เสนานนท์. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- [18] ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย ไตรภูมิเก่า. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.
- [19] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2525). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 4 ภาคที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.
- [20] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2525). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรีกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.
- [21] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2525). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 5. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.
- [22] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2525). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 7. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.
- [23] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2525). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 4 ภาคที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.
- [24] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2525). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525. หน้า 427.
- [25] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2525). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 4 ภาคที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.
- [26] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2551). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ [ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ 1]. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- [27] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2543). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 6. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.
- [28] มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. (2543). พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒในพระบรมราชูปถัมภ์พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.